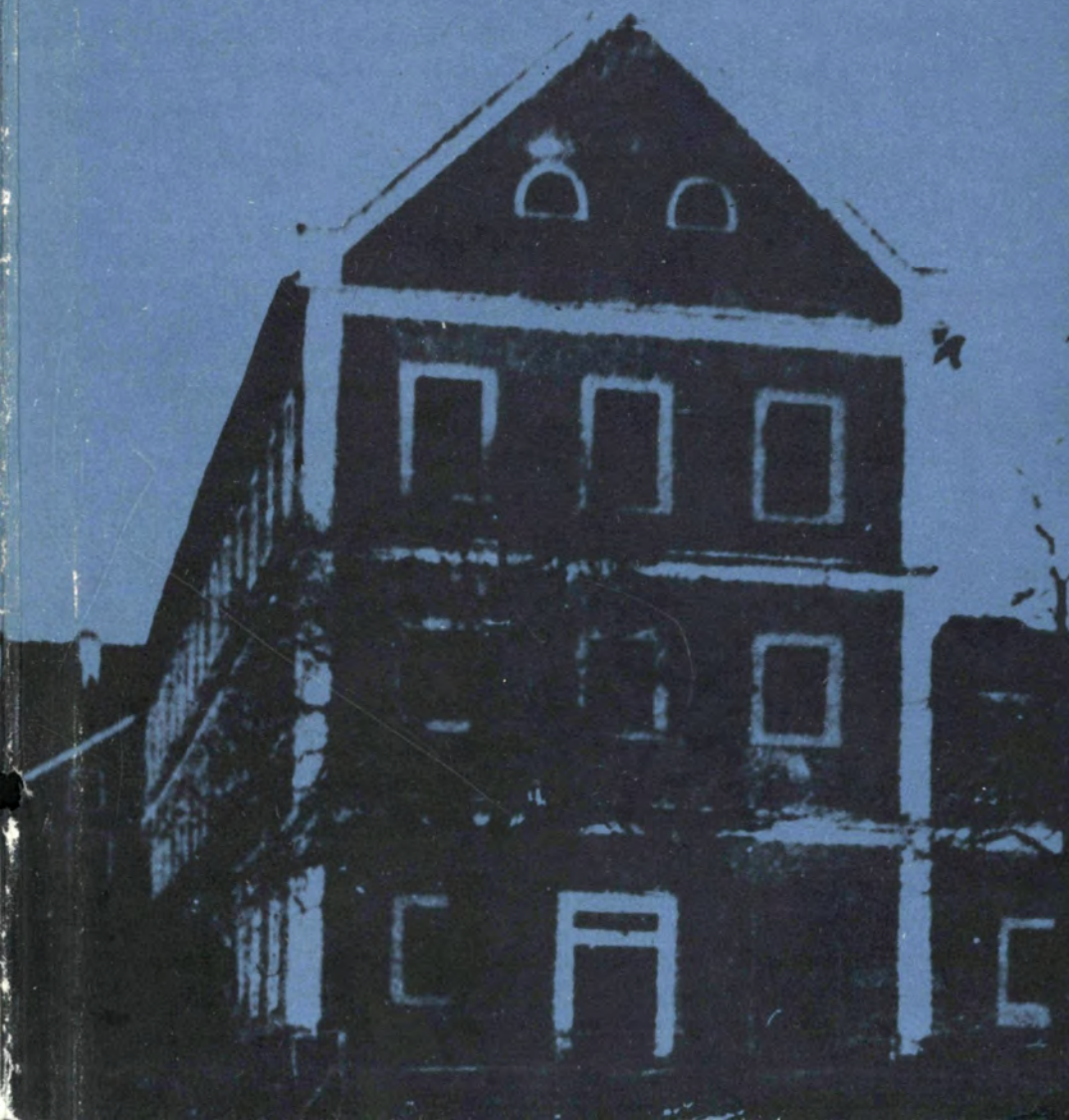

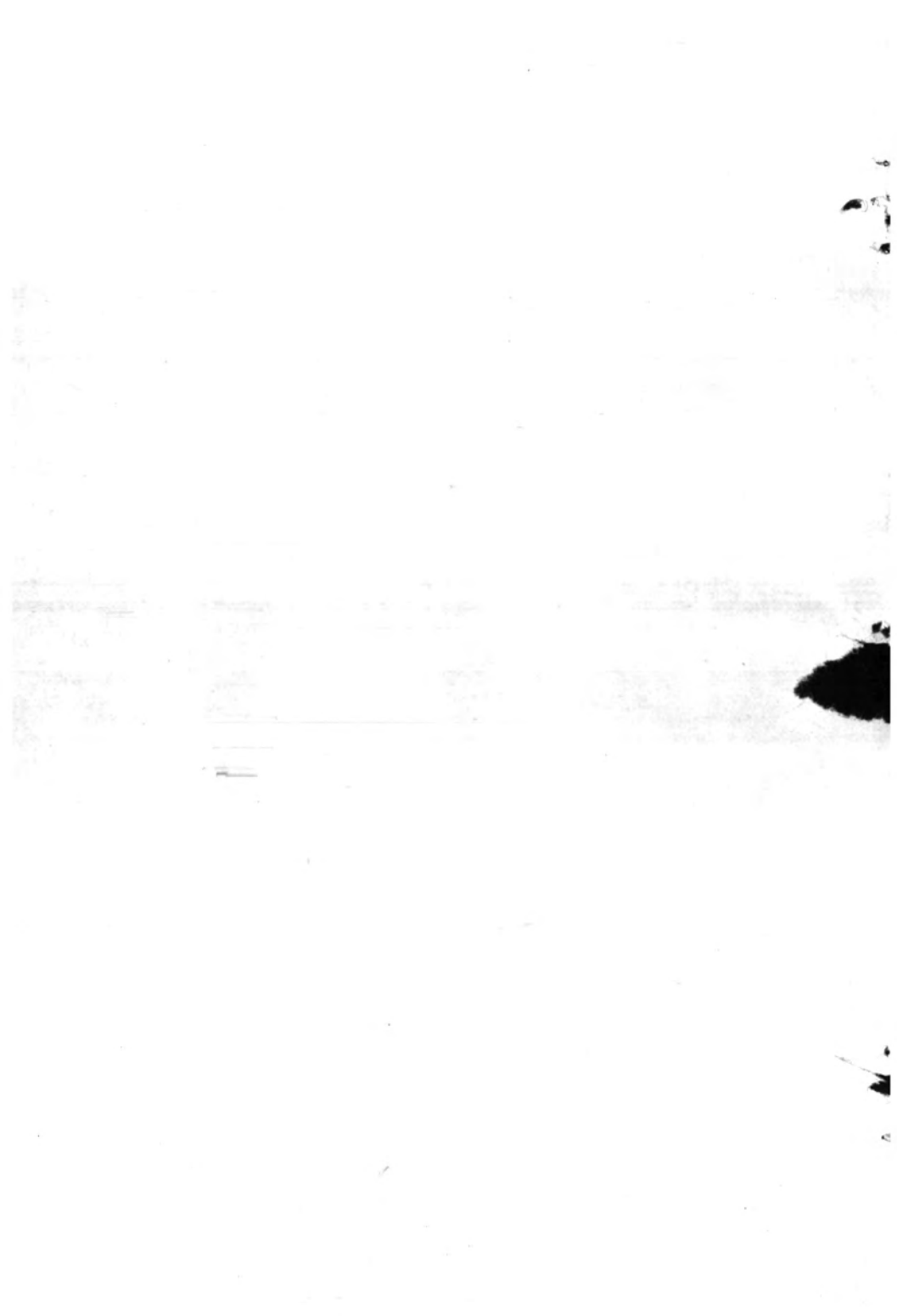
KATONA IMRE

az első magyar porcelángyár

**BORSODI
KISMONOGRÁFIÁK**
24

Katona Imre

**AZ ELSŐ MAGYAR PORCELÁNGYÁR
(TELKIBÁNYA)**

**Herman Ottó Múzeum
Miskolc, 1986.**

**Lektorok: Weiner Mihályné
Kápolnai Iván**

**Szerkesztette: Szabadfalvi József
és
Veres László**

Borító: Valent Ede

ISSN 0324 4563

ISBN 963 01 7003 5

Felelős kiadó: Dr. Szabadfalvi József

Megyei Kórház-Rendelőintézet Nyomdája, Miskolc, 1986.

I. TELKIBÁNYA MÚLTJA ÉS JELENE

Telkibánya az ország északkeleti csücskében fekszik, Miskolctól északkeletre, Kassától délre. A Sátorhegység völgyében meghúzódó községet a gönci völgy köti össze a síksággal és kapcsolta össze egykor a Felvidék gazdag városaival, Kassával, Iglóval, Lőcsével, Eperjessel és Rozsnyóval. Telkibánya tájilag egyike az ország legszebb vidékének. A kékes-zöld hegyek koszorújában megbúvó falu a hegyi települések jellegzetességeit viseli magán, házai – eltekintve a mostaniaktól – kőből és fából épültek a keskeny völgy nyújtotta telkek lehetőségeit kihasználva és azokhoz alkalmazkodva.

Telkibányáról azt tartja a hagyomány s a református parókián őrzött egykori protocollum, hogy a középkorban város volt, mely nem a völgyben feküdt a mai helyén, hanem fenn a templomdombon. Arany-ezüstbányái mérhetetlen gazdagságot biztosítottak a lakosságnak. A település és városi jellege a huszita háborúk pusztításai miatt szűnt meg és az idők során kis hegyi faluvá lett. A hagyomány szerint a husziták a szemben lévő dombról lőtték a falakkal megerősített várost, melyet ma is „Cseh-domb”-nak neveznek. A falut átszelő gyors folyású Olsva egykor gabona- és zúzómalmost hajtott, ma csak hangulatilag befolyásolja a falu képét.

Az egykori kőedénygyár emeletes épületének ma már csak egy része áll, helytörténeti kiállítás van benne. A volt kőedénygyár néhány relikviáján kívül a falu régi arany-ezüst és vashányászatának emlékeit őrzik a hűvös, nedves falak.

Telkibánya mint a regéci uradalom tartozéka hányatott múltra tekinthet vissza. Gazdái a Lórántffyak, Thökölyek, a Rákócziak, majd a kincstár. Láttott virágzást és nyomort, nélkülözést egyaránt. A kőedénygyár története a XIX. század első évtizedeibe vezet bennünket.

A hajdani Zemplén megyei Rákóczi-birtokokat I. Ferenc császár adományozta 1808-ban herceg Bretzenheim Károlynak örökös birtokul. A beiktatásra még ez év júliusában sor került ünnepélyes külsőségek között. Ezt megelőzően a birtokot a kincstár kezelte. Amikor a Bretzenheim-ek átvették a kincstárat a két uradalomra, a regécire és tályaira terjedő birtokot, a korábban virágzó uradalom nem kecsegetetett fényes jövedelemmel. Ennek ellenére a Bretzenheim-ek ügyes gazdálkodással, a lehetőségek kiaknázásával, felvirágoztatták az évtizedeken át elhanyagolt uradalmat. Az ő idejükben lendült fel ismét az ezüst és aranybányászat Telkibányán.¹

Telkibányán a XIV. századtól kezdve virágzott a nemesfémbányászat, de később, a XVI.–XVII. században az országot ért események hatására lehanyatlott. Mária Terézia ismét megpróbálta rendbehozni az elhanyagolt aknákat, vályatokat. A gönci katolikus és a telkibányai református anyakönyvek szerint a Bretzenheim-ek megjelenésével, a XIX. század elején ismét feltűnnek Telki-

bányán a bányászattal foglalkozók: a vájárok, csillések, törösök, molnárok. Bretzenheim Károly halála után a birtokot 1823-ban fia, Ferdinánd öröklí. A fiatal hercegbn nagy ambíciók feszülnek, mint arany- és ezüstbánya tulajdonosra nagy várakozással tekint a reformkor hazafias tettekre váró közép- és főnemessége. „A regéczi porcelán gyárának megvalósítója — és ezzel a magyar porcelán életrehívója — Széchenyi István ígészetében élt, szoros baráti köréhez tartozott” — írja róla egyik tanulmányában Mihalik Sándor.² Ennek tulajdonítható, hogy „cselekvésre határozza el magát, s ugyanabban az évben — 1825-ben —, mikor az amúgy is példaképnek tekintett barátja, Széchenyi István, az országgyűlésen feláll s megajánlásával lehetővé teszi a Magyar Tudományos Akadémia alapítását, Bretzenheim is építkezésbe kezd, s regéczi birtokán, Telkibányán a magyar porcelán gyártására hajlékot és otthont emel. Ezzel a reformnemzedéknek teremő alapjává válik ő is.”

Sokáig úgy véltük — Mihalikkal együtt —, hogy Bretzenheim herceg elhatározása mint önzetlen tett a reformkor szelleméből táplálkozott. „Bretzenheim Széchenyi azon elgondolásában is hasznos segítőtársnak bizonyult, mely szerint az ország polgárosítása a gazdasági viszonyok átalakítása útján is megvalósítható” — írja Mihalik.³ Valójában Bretzenheimet a reformkor szelleme nem fűtötte olyan tőzzel, mint azt mi utólag feltételeztük. Ez érthető, hiszen ő egy egészen más, tőlünk idegen kultúra emőin táplálkozott gyermekkorától fiatal éveitig.

1831-ben nősült. Felesége Schwartzenberg Karolina hercegnő volt, Schwartzenberg herceg osztrák miniszterelnök testvére. Egyesek magyar ézeiműnek vélték, aki emiatt került ellenséges viszonyba testvérevel, Schwartzenberg herceggel. A valóságban viszont Bretzenheim és felesége németek voltak, akik ha beszéltek is törve nyelvünket, kritikus időben inkább saját hazájukkal éreztek. A reformkor nemzeties légköre Bretzenheimet is magával ragadta, de alaptalan azt hinni, hogy a magyar porcelán létrejötte kizárólag innen kapta az ösztönzést. Még az sem biztos, hogy Bretzenheim volt a legtevékenyebb ebben, ő hidalta át anyagi áldozatával a bajokat, ő volt az, aki mindig a legnagyobb igényekkel lépett fel, a legnagyobb lehetőségekkel rendelkezett. Az uradalom és a tulajdonos érdekeit sem hagyhatjuk ki a számításból, mint ezt az eddigi kutatók tették. Említettük, mindkét uradalom elhanyagolt volt amikor a Bretzenheimék megjelentek Sárospatakon. A hiányos felszerelés és a szerény állatállomány nem tette lehetővé a földek szakszerű megmunkálását. Ezért nőtt a parlagon hagyott földek aránya a megművelt területekkel szemben. A Bretzenheimék mindennel megpróbálkoztak, hogy az uradalom rentabilitását helyreállítsák. Elsősorban az ún. „kisegítő üzemágak” számát és színvonalát növelték. Ilyennek számított a bányászat is, melyet az egymást sűrűn váltó tulajdonosok elhanyagoltak. A Bretzenheimék alatt fellendül a bányaművelés. Az elhanyagolt, beomlott aknákat kitisztítják, a töröket üzembe helyezik. Miután a bányászat és a feldolgozás speciális felkészültséget, nagy

tapasztalatot igényelt, a szakemberutánpótlást külföldi vándormunkásokkal biztosították. Ez az anyakönyvekből egyértelműen kiderül. A régi kimerült, vagy beomlott bányák helyett újakat nyitnak, melyeket gondos szakértői felmérés, javaslattevés előz meg. Valószínűleg így bukkantak azokra a Pagony-beli kaolinbányákra, melyek alapján a porcelángyár létesítésének ötlete Bretzenheimben felmerült. Az uradalomban már 1748-tól ill. az 1680-as évektől működik üveghuta (Regéc), hogy a hatalmas erdőségek fáit és a homokbányák kovakövet hasznosítsák. Ilymódon a talált kaolinnal együtt a porcelán alapanyaga közül kettő adott volt, csak a harmadikat, a földpátot kellett külföldről beszerezni. A reformkor egyik törekvése volt, hogy az érdekelteket rábírja a hazai lehetőségek minél jobb kihasználására. Magyarországon eddig még nem készült porcelán, de éppen a reformkorban vált országszerte elterjedtté, hogy a híres bécsi porcelángyár egyik alapanyagát Magyarországról szerzi be. Felfigyeltek arra, hogy a nálunk is található a porcelángyártáshoz szükséges alapanyag, csak éppen hasznosítása várat magára. Bretzenheim birtokain a három alapanyag közül kettő is megvolt. Valószínűleg Széchenyi hatására tett konkrét lépéseket ezek hasznosítására és kezdett hozzá porcelángyár alapításhoz. A kőedény ugyanúgy három komponensű, mint a porcelán, csupán az alkotóelemek aránya tér el attól. A Telkibányán talált un. riolit-kaolin alkalmatlan olyan magas hőfokú égetett porcelán készítésére, mint a cseh (Zettlitz), vagy osztrák (Passau, Regensburg stb.) kaolin, ezért az ebből készült áru tulajdonképpen nem annyira porcelán, mint inkább kőedény vagy a kettő között elhelyezkedő, un. köztes áru. Éppen ezért Bretzenheimnek olyan gyárat kellett létesítenie, ahol mindkét áru-típus gyártására megvoltak a feltételek. E lehetőségek figyelmeztették arra, hogy amit készít, nem igazi porcelán, legfeljebb jóminőségű kőedény. Az igazi porcelán kiégetéséhez sokkal magasabb hőfokra van szükség és egészen más kaolinra. Bretzenheim mindenáron porcelánt akart készíteni, de ugyanakkor a kőedény alkotóelemeivel rendelkezett. Feltehetően a reformkor légköre hozta létre és táplálta azt a hatalmas becsvágyat és akotókedvet, mely a kortársakat – köztük Bretzenheimet is – fűtötte újabb és újabb, sokszor képességeket és lehetőségeiket meghaladó feladatra sarkallta.

Bretzenheimnek sok baja volt a porcelán- és kőedénygyárral. Miután áruja lényegében a kőedény benyomását keltette, illetve attól alig tért el, a szomszédos és ekkor már jól prosperáló kőedénygyárak piacterébe nem, vagy csak alig tudott behatolni. Emiatt komoly nehézségekkel kellett megküzdenie. Növelte a problémákat, hogy árujának észak felé, Kassa környékén akart piacot szerezni, jöllehet ez a kassai kőedénygyár piactere volt.⁴ Csak később – a tapasztalatokon okulva – fordult dél felé, Debrecen irányába. Bár Debrecen az erdélyi kőedénygyárak – elsősorban a Hunyad megyei Batiz⁵ – vonzkörébe esett, mégis jobb eladási lehetőségeket kínált, mint Kassa, vagy Ungvár, ahol szintén volt Telkibányának lerakata az 1840-es években.

Példáinkból egyértelműen kiderül, hogy Bretzenheimet ugyanazok a célok vezették, mint azokat a polgárokat és egyháziakat, akik kőedényt gyártottak a 40-es években Magyarországon. A telkibányai gyár ugyanazonokon végiment, mint kőedénygyáraink általában ezekben az évtizedekben. Így Bretzenheim gyáralapítását sem tekinthetjük egyébnek, mint olyan nem is egészen példa nélkül álló törekvésnek, mely korán felismerte, hogy a rosszul felszerelt és kimerült birtok a ráfizetés, a deficit forrása mindaddig, míg un. „kisegítő üzemeket” nem sikerül ezek mellett szerveznie. Nem a lelkesedés tartotta fenn a telkibányai porcelán- és kőedénygyárat, hanem a tulajdonos ama meggyőződése, hogy a gyár jól kiegészíti uradalma jövedelmét. Ezért a gyár fenntartására és működtetésére két kasszát is szervezett. A kiemelkedőbb és főleg adminisztratív dolgozókat – akiket tetszés szerint más munkára is átirányíthatott ha az uradalom érdekei ezt megkövetelték – az uradalmi kasszából fizették, míg a gyár „termelő dolgozóit” a gyári bevételből fenntartott, un. gyári kasszából. Bretzenheim nem volt művészetrájonőő, a pataki várat sem azért tataroztatta, hogy annak történeti és művészeti értékeit feltárja és gyönyörködjék benne. Ma már tudjuk, hogy Bretzenheim ezirányú tevékenysége sokat eltűntetett a vár történeti és művészeti értékeiből.

Bretzenheim és a hazafias eszmék kapcsolatához érdemes tanulságként tanulmányozni Széchenyi István naplőit. Közismert, hogy Széchenyi Schwarzenbergék gyakori vendége 1848 nyarán. Karolin akkor is sokat van Bécsben, amikor már Bretzenheim Ferdinánd felesége. Széchenyi nemcsak Sárospatakon keresi fel a hercegi házaspárt, hanem bécsi rezidenciáján is. Ha jó is volt a kapcsolat köztük egyideig, az események alakulásával – főleg 1848-ban – egyre sötétebb felhő árnyékolja be azt. Érdemes Széchenyi naplőiből idézni néhány mondatot. 1848. aug. 9-én írja – többek között – Széchenyi: Bretzenheim Carolina-nál. Egészen hideg hozzám. Később kifakad: „Őn írta az utolsó programot? (Az utalás a Politikai programtőredékekre vonatkozik.) Őn mindent megakadályozhatott volna, most pedig kollegája Kossuthnak etc.: Nem, nem etc. Így gondolkoznak rólam Prágában, Bécsben. Ezt érdemlem! Példátlan őnmegtágadásomért! – Hasonló szemrehányásokban részesül aug. 10-én, amikor Bretzenheimet meglátogatja. Így örökíti meg találkozásukat naplőjában Széchenyi: „Bretzenheim Caroline: Ki az első impulzust adta, az az oka mindennek. Azé a felelősség! Érezzem találva magam? – jegyzi meg a kifakadásra Széchenyi. Ily módon moccanni sem volna szabad semmiféle javítást se kívánni etc. etc. – olvashatjuk Széchenyi feljegyzéseit. A későbbiek során sokszor felmerül az őnvád Széchenyiiben, hogy ő is felelős a dolgok ilyenén alakulásáért. Ennek is része van abban a letargiában, melybe a 48-as események miatt Széchenyi esett, melyből csak évek múlva kerül ki. Jellemző, hogy Schwarzenberg Karolina nemcsak Kossuthot marasztalja el, hanem még az olyan, az uralkodóhoz végig hű, a rebelliség vádjától távol álló politikust is, mint Széchenyi. Nem véletlen, hogy a telkibányai gyárban ezekben a napokban

annak az István főhercegnek állítanak emléket egy porcelán tálon, akit az uralkodóház és a mérsékelték szerettek volna az események és az ország élére állítani „diktátorként”. Az események azonban gyorsan követték egymást és főleg nem olyan egymásutánban, ahogy ezt Bécsben és egyes hazai körök várták Magyarországon. Az 1848-as kormány Kossuthal az élén Bretzenheimet és feleségét „hűtlennek” minősítette és egész vagyonát – a gyárral együtt – elkobozta.

2. A PORCELÁN- ÉS KÖEDÉNYGYÁRTÁS ELŐZMÉNYEI

A Meissenben feltalált keményporcelán 1709-től, a gyár létesítésétől eltelt néhány évtized alatt Európa-szerte népszerű lett. Fejedelmek és főurak versengtek a gyár egy-egy készítményéért. Érthető, ha sokáig nem szerepelt az egyszerű családok népszerűségi lajstromán. A XVIII. század elején – éppen a porcelán feltalálása és elterjedése következtében – a fajansz elvesztette azt a népszerűségét, mellyel egy évszázaddal előbb még rendelkezett. Nem csoda, ha a kor egy olyan kerámiái alapanyagot igényelt, mely ugyan többé-kevésbé rendelkezik a porcelán szilárdságával és a fajansz szépségével, de árban mindkét műfajnál olcsóbb, ezért bárki által könnyen elérhető. Ez az Angliában, a XVIII. század közepén felfedezett kőedény volt. Érthető, ha ez a kerámiái alapanyag hamar elterjedt és Európa-szerte népszerű lesz. Nálunk Magyarországon Holicson készítettek elsőként kőedényt, de a 90-es években már Budán, majd 1800-tól Kassán, Körmöcbányán, 1801-től pedig Pápán is készül kőedény.⁶ Nem hallgathatjuk el, hogy már az 1760-as években megpróbálkoznak a nyugat-magyarországi Csáván – a mai burgenlandi Stoob-on is – olyan edények készítésével, melyek lényegüket tekintve ugyanolyan fajanszok voltak, mint Holics, Tata vagy Buda készítményei, anyagukban azonban olyan komponensek voltak – méghozzá igen magas arányban –, melyek a kőedényeket, illetve a köcserepeket jellemzik.⁷

Az angol kőedényeknek – főleg az ún. Wedgewoodoknak – fontos eleme a földpát. Nálunk – mint ez köztudott – nem voltak földpátos lelőhelyek, ezért a földpátot mészpáttal helyettesítették. Az így készült edények a bennük lévő mésztartalom következtében nem bírták a magas hőfokot, ezért nem égtek tömörödésig, mint földpátos rokonaik. Testük ugyan fehér vagy sárgásfehér volt mint a porcelánoknak, ezért megjelenésükben annyira hasonlítottak hozzájuk, hogy sokszor csak nehezen különböztethetők meg azoktól. Ezek az edények tehát megjelenésükben ugyan hasonlítottak a porcelánhoz, tulajdonágban azonban sokban különböztek tőle. Míg a porcelánok anyaga kemény, ütésre szikrárt ad, a mészpátos kőedények anyaga annyira porózus, hogy kés-

sel karcolható, s a hőingadozásnak sem áll ellent. Ez is közrejátszott abban, hogy a porcelán iránti igény a kőedények elterjedésével sem csökkent, ellenkezőleg, talán éppen a kőedények korlátozott használhatósága növelte az igényt a porcelánnal szemben.

Míg tehát a tartós használat követelményeit kielégítő kőedény miatt a porcelán fejlődése hol fölfelé ívelő, hol hanyatló tendenciájú, nálunk olyan mértékű az iránta támasztott igény, hogy készítése tovább nem odázható el.

Egy XVIII. század második felében Londonban járt Becher nevű német szakember röppentette a világba a hírt, hogy a porcelánt nem a német Böttger találta fel 1709-ben, hanem egy Angliában, Ruprecht herceg udvarában élő magyar kerámikus a XVII. század második felében. Neve, de ami még sajnálatosabb, egyetlen alkotása sem maradt ránk. Működése úgylátszik, örök rejtély marad. Annyi azonban mégis bizonyosnak látszik, hogy noha a német tudós bármily makacsul is állítja és tartja őt az európai porcelán felfedezőjének, ez nem más, mint jóhiszemű tévedés. Amikor a XIX. század elején a magyar újságok⁸ Becher könyvét ismertették (1837-ben!), nem kis nosztalgiával konstatálhatták, hogy noha magyar szakemberek is osztozkodtak a porcelán feltalálásának dicsőségében, nálunk eltekintve néhány figyelemreméltó kísérlettől, mindeddig csak Telkibányán készült porcelán.

Ruprecht magyar fazekasának próbálkozása után majdnem száz évvel, 1770-ben gróf Batthyány Tódor kísérletezett porcelángyár alapításával, de a hatóságok közbenlépésére abba kellett hagynia tevékenységét. Még ez a szerencsétlen kimenetelű próbálkozás is 60 évvel később volt az első porcelángyár, Meissen alapításánál. Ebben az időben már Európa különböző országaiban működik porcelángyár, nemcsak Bécsben, Velencében, Szentpéterváron, hanem cseh területeken is. Már a XVIII. század végén nem titok a porcelán előállítás, hiszen összetételét a nyugati egyetemeken, sőt Lengyelországban is tanítják. Ugyanakkor nálunk még mindig veszélyes a vele való foglalkozás. Ahogy futótűzként terjed Európa különböző országaiban, úgy terjedt volna Bécsből keletre is, hazánkban is a porcelánkészítés, ha az uralkodói parancs nem teremt monopolisztikus helyzetet a bécsi gyárnak, hogy a porcelángyártás jövedelmét magának biztosítsa. E célból szigorúan tilalmazta a gyártás terjedését — írja erről Mihalik Sándor, majd így folytatja: „Magyarország ezzel is gyarmati helyzetbe kerül Ausztriával szemben. A bécsi gyár üli meg az óriási magyar piacot és ebből nincs kiút, mert a császári gyár érdekében éberem őrködnek s könyörtelenül letörlik a magyar próbálkozásokat”. Példa rá az említett Batthyány Tódor esete, aki — miként bárki más — csak addig foglalkozhatott porcelánedények készítésével, míg az Bécs érdekeivel szembe nem került.

Kétségtelen, hogy a bécsi gyár akadályozta a porcelán előállítását Magyarországon. De hát akadályozta Csehországban is, mégis sikerült nem egy olyan arisztokratának, mint Batthyány Tódor gróf, hanem két házalónak, fittyet

hánynia mindenre. A bécsi gyárigazgató, Sorgenthal tiltakozásai ellenére olyan vállalkozásba kezdenek, mely végülis megalapozza és megvalósítja a cseh porcelán gyártását — a csehek egyik szinte legnemzetibbé vált művészetét. A cseh példa is azt mutatja, hogy noha a bécsi porcelángyár monopóliuma kétségtelenül akadályozta a porcelángyártás elterjedését, ennek ellenére sikerült a cseheknek — s ha elég erőteljes a törekvés, nekünk is sikerült volna a porcelánt előállítanunk már a XVIII. század második felében. A porcelángyártás elterjedését legalább annyira akadályozta a nyersanyag-hiány, mint a bécsieket. Azt megint csak a cseh példa bizonyítja, hogy ahol volt földpát, kvarc és kaolin, ott hiába való volt a bécsiek minden akadékoskodása, a porcelángyártás kibontakozását nem lehetett megakadályozni. S ha a fajansz elterjedhetett nálunk, abban nincsen semmi különös, hiszen anyaga ugyanaz, mint a fazekasárúké. Ezzel szemben már említettük, hogy a kőedények elterjedését komolyan befolyásolta a megfelelő alapanyagok hiánya. A kőedény anyaga több komponensű, ennél fogva a massa előállításához több fajta adalékanyag szükséges. Ugyanez áll a porcelánra, melyhez nemcsak kaolinra van szükség, hanem földpátra és kvarcra is: A XVIII. század végén, a XIX. század elején sok üvegghuta működött Magyarországon. Ebből úgy tűnhet, hogy az üveg egyik legfontosabb alapanyaga, a kvarc bőven volt Magyarországon. Ezzel szemben a XIX. századi példáink bizonyítják, hogy még a kvarcnak sem voltunk bővében, hiszen többnyire Ausztriából kellett importálnunk drága pénzen.⁹ A földpáttal és a kaolinnal pedig szinte egyáltalán nem rendelkezünk, legalább is olyan minőségűvel nem, amilyenre a porcelángyártáshoz szükségünk lett volna. Az Ung megyei Dubrinics, Nagymihály és Laborcsög községek kaolinlelőhelyei ugyan már ebben az időben is ismertek voltak, s a bécsi gyár is használt fel belőle 5 komponensű masszájához. Ez azonban önmagában nem szolgálhatott elég alapul a magyarországi porcelángyártás megindulásához annál is inkább, mert ennek kitermeléséhez kizárólag a bécsi gyárnak volt joga. Csak az 1850-es években merül fel a gondolat, amikor már nem érdekelte a bécsi gyárat a dubrinicsi kaolin, hogy ennek hasznosítása nemzeti szempontból sem lenne érdektelen.

Ezekből is nyilvánvaló, hogy a porcelángyártás megindulásának Magyarországon a bécsi gyár monopolisztikus törekvésén kívül más, mélyebbre nyúló okai is voltak.

Pedig — írja Mihalik — a porcelánt nálunk ugyanúgy meg lehetne valósítani, mint a cseheknél, sőt még náluk is gazdagabban, pompázatosabban. „Hiszen ott van Budán Germain Gáspár, aki már a faenzai Ferniani fajanszgyár igazgatója volt, s az egész országban talán mindenkinél hivatottabb és alkalmazhatóbb arra, hogy magyar porcelánt készíthessen. Érti és ismeri a porcelánt, mit a Ginoriak megbízásából színes porcelán égetésére szolgáló kemence tervrajzának elkészítésével is már rég igazolt. Míg azonban Csehországban segíti a vállalkozókat, a társadalom minden rétege, kinek csak módja s eszköze van,

kereskedők, polgárok, főurak, hivatali funkcionáriusok csak azon törik a fejüket, hogyan segíthetik elő s miképp vihetik a buktatókon keresztül az eredményesség felé a cseh porcelán ügyét, addig Magyarországon merev az egész apparátus, a paragrafusokba ragadt bürokraták segítség helyett folyton csak sújtanak, akadályoznak, elutasítanak.”

Hogy Germain Gáspár értette-e a porcelán készítéséhez, vagy sem, nem tudjuk. A dekorkemence készítésének ismerete nem azonos a porcelán készítésével. Germain ezenkívül az olasz porcelán előállításához érthetett, azoknak az arányoknak a kialakításához, mely az olasz massa előállításához szükséges. A cseh porcelán ismét más összetételt, arányosítást követelt, mint az olasz vagy a német, illetve az osztrák. Szerintünk nem véletlen, hogy a porcelánnal eredményesen kísérletező első szakembereink a cseh porcelán területéről kerültek Magyarországra. Ugyanis tudni kell, hogy nálunk az első porcelán megjelenésétől Herendig, egyaránt cseh kaolint alkalmaztak, kivéve Telkibányát, ahol egyes időszakoktól eltekintve hazai kaolinnal készítették a porcelánt. Nem a porcelánkészítés általános ismerete hiányzott, hanem a konkrét, egy-egy kaolintípusra vonatkozó adalék-anyag arányának kialakítása okozott problémát. Későbbi téma ugyan, de megemlítjük, hogy bár Herenden az 1840-es években ismerték a cseh porcelán előállítási alapanyaga összetételének belső arányát, mégis komoly problémát okozott, amikor egyik, vagy másik masszalkomponenst hazaival próbálták pótolni. Ezzel viszont csökkenteni akarták a különben költséges előállítást. Nem véletlen, hogy a porcelán első magyarországi előállítói felvidéki manufaktúrákban – a cseh kaolinnal vonzáskörzetében – tevékenykedtek.

A kőedény csak anyaga összetételének arányaiban különbözik a porcelántól. Érthető, ha alig van olyan kőedénygyár nálunk és Európában, melyben ne próbálkoztak volna meg porcelán készítésével. A holicai porcelánkísérletek időben egybeestek a fasztről kőedényre való áttéréssel. Ezzel Tichler Ferenc foglalkozott, akinek Holics a jóminőségű kőedény előállítását köszönhet. Tichler Ferenc egyike lehetett volna a magyarországi porcelánkészítés meg-alapozóinak és megindítóinak, ha az ottani gyár igazgatósága a bécsi porcelán érdekében nem tiltja el őt a tevékenységtől. Holicson, ebben a pompás gyárban csak fajanszot és kőedényt volt szabad készíteni, a porcelánnal való foglalkozás alig terjedt el. 1806-tól a kőedényáruk mellett, mintegy ezek kiegészítéseként gyártottak kisszámú porcelánt, szenteltvíztartót, szőszos-tálat és hasonlókat. A porcelánt ekkoriban Leitner, a bécsi gyár szakembere készítette. Érthető, ha mintául – miként a fehér kőedényeknél – a bécsi gyár darabjait használták fel.

Kőmőcbányán is korán, az 1820-as években megindulnak a kísérletek porcelánmassza előállítására. Az eredményekből érdekes összefüggésekre következtethetünk. Míg gyáraink többségében – ahol porcelángyártással próbálkoztak – a porcelánt csupán a kőedény mellett, mintegy annak kiegészítéseként

gyártottak, a Kőrmöcbányán folyó kísérletek arra irányultak, hogy a kőedény helyett porcelánt gyártsanak. Kísérleteik azonban eredménytelennek mutatkoztak, így visszatértek a kőedényhez, mellyel a gyártást annak idején elkezdték.

3. KŐEDÉNYGYÁRAINK A 19. SZÁZAD ELEJÉN

Ezekben az években – a XIX. század 20-as, 30-as éveiben – már több kőedénygyár működött Magyarországon. Az első, a holicisi kőedénygyár utolsó éveit éli ugyan, de több új szerveződött időközben. A kőedény a XVIII. század 60-as éveinek angol találmánya. Az angol-francia nyelvhasználat finom fajansznak nevezi, jelezvén, hogy kőedény alatt tulajdonképpen a fajansznak egy, a közönséges (vagy durva) válfajánál finomabb változatát értjük. Míg a fajansz anyaga többnyire egynemű anyag, melyet iszapolás után közvetlenül használhatnak, a kőedény többféle agyag és más alkatrészek keveréke. Kétféle kőedényt ismerünk: a kemény, illetve földpátos és a puha, vagy mészpátos típust. A mész a kerámiában és az üvegben általában olvasztóanyagként ismert, a kőedénynél vele csökkentik az égetés hőfokát. A mészpát, miközben fokozza az anyag olvadákonyságát, világosítja az edénytestet. Míg a földpátos kőedény masszája többnyire sötét színű, a mészpátosé – ha csak a felhasznált agyag nem erősen vasoxidos – többnyire zsemle- vagy fehér színű. A kőedényeken mindig átlátszó mázat alkalmaznak, mely lehet boraxos vagy ólomtartalmú. Az ónoxidos fedőmáz 940–960°-on ég az anyagra. Ez a hőmérséklet a kőedények égetéséhez magas, ezért alkalmazzák hozzá az átlátszó boraxos-ólom mázat, s a díszítést nem a mázon, hanem a máz alatt végzik. A kemény kőedényt még magasabb hőfokon égetik, így színezése erősen korlátozott, ezért többnyire szín nélkül készül. A díszítést itt az edényen levő plasztikus minták alkotják. A puha kőedényeken is gyakran alkalmazzák ezt a díszítómódot, mikor pl. a tál öblébe és peremébe szőlőlevelet vagy plasztikus rozettát helyeznek. Előfordul, hogy a plasztikus mintákat színes oxiddal kontúrozzák zöldre vagy kékre.

Az 1820-as, 30-as években – amikor a telkibányai porcelángyár létesült – a kőedénygyártás már elterjedt volt Magyarországon. Földpát lelőhelyek nem voltak Magyarországon, ezért a kőedények mészpátos változata terjedt el. Egyes gyáraink hirdeteiből úgy tűnhet, mintha kemény kőedényt is készítettek volna. Ezzel szemben ha készült is kemény kőedény Magyarországon, annyira ritka és átmeneti jelenség volt és olyan rövid életű, hogy alig van jelentősége. A mészpátos kőedények között is különböző minőségűekkel találkozhatunk. Kétségtelen, hogy kőedénygyáraink között előkelő hely illeti a

kassait, pápait, iglőit, a batizit stb. A batizi kőedénygyár készítményei különböztek az átlagostól. Nemcsak színük volt fekete, hanem anyaguk is ellenállóbb volt más gyáraink készítményeinél. A kőedények színe a feketétől a sötétbarna és a zsemlye színén át a fehéres-sárgáig terjedt. Az alapanyag összetétele, nevezetesen az, hogy agyaga mennyire volt vasoxidos, tehát sötétszínű a kialakításra, díszítésre is hatással volt. Az edények felülete festhetetlen volt, ezért ezeket plasztikus, vagy bemélyített díszítéssel látták el. A tejeskávé barnaságú edényeket viszont már fémes grafit-színnel láthatták el. A színes díszítést kizárólag fehér színű edényeken alkalmazták. A díszítést az is meghatározta, hogy a gyár rendelkezett-e festőkkel, anyagilag tudta-e vállalni a festők tartásával járó külön kiadást, ismerve azt a konkurrencia-harcot, melyet kőedénygyáraink hasonló külföldi gyárral vívtak a XIX. században.

Kőedénygyárainkban az 1830-as években sokféle áru készült. Az egyszerű plasztikus díszműveken kívül a máz alatt festettekig, sok típus előfordul. Pápán az 1820-as, 30-as években igen szépen festett kőedényárukkal is találkozunk. Ezek mázfeletti festéssel készültek s a kőedényárukon belül valóságos remekművek. Pápa azonban elszigetelt példa, a korabeli kőedényáruk többsége nem ilyen díszes kialakítású volt, hanem szerény díszítésű. A talák peremét egyszerű zöld vagy kék levél, esetleg vonaldísz alkotta. Előfordult, hogy az öbölben vagy a peremén elhelyezett plasztikus díszek kontúrait díszítették az említett egy vagy két színnel. Máskor a talák peremét áttörték, vagy plasztikus fonatdíszekkel látták el. A hurkákból fonott peremekkel is találkozhatunk kőedénytálakon, bár ez a technika inkább a porcelánra volt jellemző. A kőedény iránti igény konkrét szükségletből táplálkozott, mikor azonban bebizonyosodott, hogy használat céljaira korántsem olyan alkalmas mint a porcelán és főleg nem olyan higiénikus, a közönség iránta mutatkozó szimpátiája egyre csökkent. Ugyanakkor mind nyilvánvalóbb, hogy a külföldi, un. keménykőedény megfelel a közönség legteljesebb várákozásának. A közönség figyelme így a hazai helyett a külföldi áruk felé fordul. Ez a tendencia már a század 20-as, 30-as éveiben érvényesül. Ez is mutatja, hogy kőedénygyáraink már ezekben az évtizedekben súlyos válságokkal küzdenek. Egyikük-másikuk e küzdelemben elbukik, vagy átmenetileg szünetelteti működését. Súlyos válsággal küszködik a pápai gyár is az 1820-as évek elején. A kőedény nálunk készült válfaja, a mészpátos típus erős porózitása miatt csak részben alkalmas a használati igények kielégítésére. Ezért ha megfigyeljük kőedénygyáraink áruinak összetételét, kiderül, hogy egyre nagyobb arányt képviselnek benne az un. díszműáruk. Mint említettük, a kőedények színe még szerencsés esetben sem tiszta fehér, hanem sárgás-fehér, ezért, mint a díszműáruk alapanyaga, a vakító fehér színű porcelánnal nem versenyezhet. A kőedény díszítési lehetőségei sem azonosak a porcelánnal. A porcelánra az égő oxid-színnek a szétfolyás veszélye nélkül beleégnek. Ezen kívül itt – ugyanúgy, mint a kőedénynél – a máz alatti festés lehetősége is fennáll. A kőedénynél a rákerülő

ólomoxidos átlátszó máz miatt a mázfeletti festés, csak alig kivihető. A kőedénynek ezek a hátrányai a porcelánnal szemben. Érthető, ha a XIX. század elején nálunk is egyre sürgetőbb lett az olcsó, használati célú porcelánok készítése.¹⁰

A korabeli edények fejlődésünk egész paradoxonát tükrözik: kőedényből készül az, amit ekkor már az egész nyugaton porcelánból készítettek. Ezért gyakori nálunk ezekben az évtizedekben a kőedénydíszmű- és áru és elképzelhetetlen a porcelán használati edény. A nyugati kőedénygyárak is átestek ezen a gyermekbetegségen, bár ez ott korántsem volt olyan heveny lefolyású, mint nálunk, ahol a kőedénygyártás kezdeti éveiben még nem volt porcelángyár.

Telkibányának, mint az első magyar porcelángyárnak tehát szép dísedényt kellett volna készítenie, a korabeli kőedénygyáraknak pedig olcsó használati edényt. Az elmaradt fejlődés azonban ennek az ellenkezőjét produkálta. Kőedénygyáraink a nyersanyagok nehéz beszerezhetősége miatt nem tudtak megbirkózni az irántuk támasztott igények kielégítésével. Ezért míg a jó gyárak festett, tehát díszes árut készítettek, a gyengébbek még a használati követelménynek sem tudtak megfelelni díszítetlen áruikkal. Ebben a helyzetben a porcelánnak kellett volna átvennie a vezetőszerepet, azonban a jó minőségű kaolinlelőhelyek hiánya miatt a porcelán árát nem lehetett annyira lecsorítani, hogy használati célra felhasználhassák.

4. REGÉC, TELKIBÁNYA

Porcelán és kőedénygyáraink között a telkibányaié az elsőség. Sokáig a „Regéc” jelzést alkalmazta készítményein, ezért akadtak, akik a regéci és telkibányai gyárban nem egy, hanem két különböző gyárat véltek.¹¹ Támogatta ezt az elképzelést, hogy Telkibánya korai és későbbi gyártmányai között meglehetősen nagy eltérések, különbségek találhatók, elsősorban a technikai és művészi kivitel tekintetében. Ma már köztudott, hogy a gyári jegyet alkotó Regéc az annak az uradalomnak a neve, melynek egyik falujában, Telkibányán létesült az első porcelángyár Magyarországon a XIX. század elején. Míg a holicai, körmöcbányai, később a pápai, a herendi és a városlődi gyár is cseh kaolint alkalmazott a porcelán előállításánál, Telkibányán az itt talált, tehát valóban hazai kaolint használták erre a célra.¹² Az itt talált kaolin adta herceg Bretzenheimnek a gyáralapítás ötletét, később azonban, Herendhez hasonlóan, import kaolint használtak áruik előállítására.

A gyár alapításáról, kezdeteiről a közelmúltig ellentétesen vélekedtek. Egyesek szerint 1820-ban alapították, mások szerint a huszas évek végén. Mihalik Sándor szerint „a regéci herceg porcelángyára Telkibányán, 1825-ben épült.”¹³ Az 1825. évi adat – melyre Mihalik teszi a gyár építését – azonban

csupán azt bizonyítja, hogy ebben az évben még mindig tetemes összeget költöttek a „T: Fabrika Építésére”. Pedig ekkor, 1825-ben már az épületnek állnia kellett. Ezt két körülmény is bizonyítja. A közelmúltban meghalt Kádár Sára szerint, amikor az 1930-as években családja a romos, tetőnélküli épületet megszerezte, a ma már lebontott utcai homlokzat befelé néző emeleti falán, a két ablak közt 1824-es évszám volt látható. Másrészt 1825-től kezdődően már olyan összegek kifizetése is szerepel az uradalmi kimutatásokban, melyek nem az építéstől, hanem az előkészítő munkák megkezdéséről tanúskodnak. Özv. Kolosy Györgyné, szül.: Nagy Anna, Bretzenheimhez 1845. november 25-én Telkibányán keltezett levelében azt írja, hogy miután férje „tizenhat évek le folyta alatt” szolgálta hűségesen a gyárat, s őt „hat neveletlen árvával gyámoltalan és síralmas özvegyiségre juttatott” könyörög, hogy mentse meg az éhenhalástól.¹⁴ E szerint Kolosy György massaörlő már 1829-ben a gyár szolgálatában állt, tehát, ha a termelés még nem is indult el teljes kapacitással az új épületben az előkészítés, a massa örlése ekkor már javában folyt. Tehát Mihalik 1825. évi adatát úgy tekinthetjük, mely az építkezésnek csupán egyetlen aktusát jelzi, a termelés csak lassan, fokozatosan indult be. Az első évszámos telkibányai készítmény (Regécz-jelzéssel) 1831-ből való, ami nem jelenti azt, hogy az ezt megelőző években nem készült porcelán Telkibányán. 1829. november 23-tól, vagy 29-től Hüttner Mátyás személyében már szerződéses igazgató áll az épület élén. Ez, és az első számadáskönyvi bejegyzések arra mutatnak, hogy csak 1830-ban kezdődhetett el a gyárban a korszerű termelés, ugyanis az erre fordított költségek összege ekkor éri el azt a szintet, mely a későbbi éveket jellemzi.¹⁵ Miután 1830-ban készült regéci porcelánnal még nem találkoztam és legjobb tudásom szerint ilyen ezideig nem is bukkant fel, kézenfekvőnek tűnne az a feltételezés, hogy még ekkor sem folyt tényleges porcelán készítés Telkibányán. Ezzel szemben az ezévi kimutatásokból feleletet kapunk arra is, hogy milyen árut készítettek Telkibányán és milyen mennyiségben. E szerint levesestál, tál, tányér, korsó, kávésfindzsa, tejeskanna, cukorpixis, kalamáris, virágtartó, sőtartó, gyógyszerári edény, különféle tálkák, éjjeli lámpa és közönséges pipa készült az esztendő során.

Tehát nem 1831-ben, hanem már 1830-ban megindul a gyárban a rendszeres termelés, sőt 1829-ben a próbaüzemelés folyik. Egyébként a gyárban már 1827-től megpróbálják megindítani a részleges termelést. Az építkezésekre utaló legelső adatunk sem korábbi 1825-nél, így nyilvánvaló, hogy nem alapjaiban új épülettel állunk szemben, hanem olyanall, amelyet a már meglévőből alakítottak ki bővítéssel, vagy emeletráépítéssel.

Telkibánya egyik legfontosabb pontja az ún. „templomdomb”. Ez volt a tulajdonképpeni falumag. Itt állt és áll ma is a templom, a parókia és itt van mindmáig a templom körül a református temető, melynek egyedülállóan szép kopjafái a Néprajzi Múzeum védettségét élvezik. A templomdomb meredek, patkószerű oldalát az Olsva-patak futja körül. A domb a patkó-alak szárainál

fennsíkszerű platóban folytatódik. A templomdomb egyik szárának túloldalán az ugyancsak patkó alakú Cseh-domb emelkedik. A két domb között mély völgy húzódik. Emiatt az Olsva csak félig futja körül a templomdombot, mert a Cseh-domb alsó részén húzódó mély völgyben folyik tova az. A két domb közti platón áll a kőedénygyár egykor három, ma csak két szintes épülete, szintjeivel az emelkedő vonulatát követve. Egy fennmaradt adat alapján úgy tudjuk, hogy a gyár eredetileg uradalmi épület volt, arra vonatkozóan azonban, hogy ki építette és mikor, nem sikerült egyetlen adatot sem találnunk a Bretzenheim-levéltár iratai és más feljegyzések között. Az biztos, hogy építése a Bretzenheim-család megjelenése előtti évszázadra, vagy századokra nyúlik vissza. Az épületet nemcsak az 1872-84. évi és az 1853. évi felméréseken ábrázolják, hanem az 1784. évin is, sőt azon az 1700-as évek elején készült térképen is, melyet a rudabányai Országos Érc- és Ásványbányászati Múzeumban őriznek. Megkönnyíti a kiigazodást a régi térképeken a gyárépület topográfiai helye. Arra, hogy az épület milyen célra épült és mikor, csak a közelmúlt régészeti kutatásai alapján következtethetünk. 1980 nyarán az épület múzeum céljára történő átalakítása során több mint ezer köbméter föld elhordásával egy olyan nyolcoszlopos csarnok került a felszínre, mely egykor – a 16. század közepétől – a nemesérctermeléséről híres bányaváros, Telkibánya lakóit látta el élelemmel. A feltárás bebizonyította, hogy az egykori „macellum”-ot, vagy „macellaria taberna”-t ugyanabból a mészkőből építették, melyből a sárospataki vár Perényi-szárnyának istállója is készült, így, miként ez, 1540 és 1570 között épülhetett. Az egykor érvényes bányajog szerint a bányabérlo vagy tulajdonos köteles volt gondoskodni az ott lakók ellátásáról. Ezt szolgálta a vásárcsarnok, mely szinte teljesen épen került elő a feltárás során. A több mint háromszáz négyzetméter alapterületű helyiségben nemcsak az egykori mészárszék maradványai kerültek felszínre, hanem a terményelosztó, valamint a textiliák, kendők, zsákvásznak árusítására szolgáló részlegek is. A 18-19. században már nem funkcionáló épületet szemelte ki Bretzenheim herceg arra, hogy alapos átalakítás után benne helyezze el porcelán és kőedénygyárát. Ennek tulajdonítható tehát, hogy az épület átalakítása gyárrá gyorsan, néhány év leforgása alatt ment végbe. Az üzemelés idejét jelentősen előrehozták. Nem várták meg, míg az egész épület elkészült, hanem ahogyan egy-egy részt befejeztek, igyekeztek azt alkalmassá tenni az üzemelésre. Az előkészítő munka nem a központi épületben folyt, hanem a két malomban és környékén.

5. AZ ELSŐ KISÉRLETEK ...

Bár a falu keleti végében álló gyárépület építése még évekig eltart s a termelés csak 1830-ban lendül fel, a „T. Bányai Fabrikások” járandóságával már

1827 első hónapjában találkozunk.¹⁶ A „Fábrिकासok” ekkor még nem a végleges gyárépületben, hanem egy csupán három helyiségből (munkaszobából, kis kamrából és egy edénykemencéből) álló kísérleti műhelyben dolgoznak. Ez állítólag azzal az épülettel azonos, mely az Olsva völgyében, a Cseh-hegy alatt áll és később a kőedénygyár masszamalma lett. Mihalik is úgy tudja, hogy az első műhely, melyben a kísérletek évekig folytak, „a régi agyagmalom mellett” állt. Csak miután sikerrel jártak a próbálkozások, határozta el magát Bretzenheim „a regézi porcelánnak további reménytkeltő és immár nagyobb szabású készítésére, 1825-re a gyár építésére”. A Borovszky-féle monográfia leírása és térképe szerint (1896-ban!) az első műhelyépület állítólag az abból az időből fennmaradt „Aranytörő” volt, amikor még itt aranyat és ezüstöt bányásztak.¹⁷ Az „Aranytörő” azonban nem az Olsva mentén, a Cseh-hegy alatt állt, hanem a Göncről Telkibányára vivő út mentén, baloldalt. A malom a III. katonai felmérésen (1872-84) is mint „Aranytörő” szerepel a Telkibányához közelebb eső, un. „Zúzmű”-vel együtt. Mindkét malmot a Gönci patak vize hajtotta. A „törő”-n mázat, a „Zúzmű”-n pedig masszát őröltek. Mikor épültek, nem tudjuk, tény azonban, hogy a két malom 1784-ben már áll, az Olsva partján álló épületekkel – melyek 1872-84-ben „Új csoportmalom” és „Régi csoportmalom” néven találhatók – azonban csak 1853-ban találkozhatunk vele először. E szerint egy törő- és egy zúzómalom is állt az Olsván, egyik a Cseh-hegy alatt közvetlenül, közel a falu házaihoz, a másik távolabb, a Hétforrás környékén. Ez volt az un. felsőmalom, melyen mázat őröltek. Ehhez tartoztak azok a hatalmas malomkövek, melyek ott állnak a múzeum udvarán. 1853-ban már „régi”-nek említik, míg az alsó malmot „új”-nak. Eddig úgy tudtuk, hogy az alsómalmost az akkori bérlő, Fiedler Gyula (1824-1898) építtette 1861-ben,¹⁸ ezzel szemben már 1853-ban áll több más épülettel együtt. Míg a falutól Gönc felé eső „Aranytörő” és „Zúzmű” még mindig malomként fungál ezekben az években, az Olsva partján álló, un. „Új csoportmalom” és „Régi csoportmalom” még malom megjelölés nélküli, egyszerű épületként szerepel az 1854-es térképen. E szerint tehát már kész épületet alakítottak át 1861-ben zúzómalommá. Ezt csak azért hajthatták végre különösebb nehézség nélkül, mert az itt álló épületcsoport eleve a kőedénygyaré volt. Az épületek közül a malommá átalakított ház részben még ma is áll. Eredetileg emeletes volt, melyhez – egykori képek szerint – két oldalról egy-egy épület-szárny kapcsolódott. A mai épület földszintes és lakóházzá alakították át. A konyha közepetáján deszkával lefedett és ma már bebetonozott nyílás található. A nyílás alakja kör alakú, melynek közepén egy vertikális tengely nyomai láthatók. A malmot az Olsva vize hajtotta. Ma a patak 20-30 méternyire folyik az épülettől, de egykor a „Hétforrás” tájékán az Olsva vizét a domboldalon ma is látható padkán kialakított favályúban vezették a házhoz, melynek szerkezetét mozgatta. E házzal szembeni telken kisebb emelkedők, fűvel benőtt földhányások láthatók. Ezek a dombok a hagyomány szerint az első por-

celángyár meddői. Balogh Lajos ma is őriz belőlük kiásott égetőtök és bisquit töredékeket. Szerintük ez is bizonyítja, hogy a szemközti telken álló ház volt az az épület, melyben az első gyár üzemelt. Tehát, az egyik leginkább elterjedt vélemény szerint az Olsva mellett álló, egykor agyagzúzóként fungáló malomépületben volt az első kőedénygyár, a másik álláspont szerint viszont a Göncről Telkibányára vivő út mentén, baloldalt álló, ún. „Aranytörő” szolgált a kőedénygyár első otthonául.¹⁹ Fölötte félkörívben fekszik Veresvzbánya, az András-huta és a kaolimbánya, melyből a kőedénygyár alapanyagát bányászták. Az „Aranytörő”-t egyideig valóban felhasználták máztörésre víznek erős vasoxid tartalma azonban az edények minőségére is kihatott, ezért a törőmalmot a Hétforrás környékére helyezték át az 1830-as évek második felében. Kétségtelen tehát, hogy az „Aranytörő” néhány évig máztörőként fungált, de az új gyárépület elkészülésével a kiszolgáló üzemeket fokozatosan az Olsva mellé helyezték át: a máztörőt előbb, a masszamalmot pedig valamivel később. Az aranyművesség és a kerámikusság közvetlenül kapcsolódik egymáshoz Telkibányán, ahol ma is élő hagyomány, hogy Bretzenheim Ferdinánd arany keresés közben bukkant a porcelán alapanyagára, a kaolinra. Eszerint Bretzenheimet is ugyanúgy az arany vezette a porcelánhoz, mint Meissenben Böttgert. Évek teltek el, míg sikerült a talált kaolinnál csengő porcelánt előállítaniuk. Azt a feltételezést, hogy az első műhelyépület eredetileg „aranytörő” lett volna, eddig csupán a hagyomány és bizonytalan adatok támogatták. Egy 1828-as adat azonban kétségtelenül bebizonyította, hogy az aranytörő és a hozzátartozó bánya igazgatója ugyanaz a Heisl Antal volt, aki később – egy évtizedig – a porcelángyár vezető munkatársa volt.

A régégi porcelángyártás történetének sok, eddig nem sejtett összefüggését sikerült megtudnunk az utóbbi években. Viszonylag azokról a körülményekről tudunk legkevesebbet, melyek arra bírták Bretzenheimet, hogy porcelángyárat építtessen a hegyes-völgyes Telkibányán. A közvetlen indíték ismert, a falut környező hegyek egyikében kaolin került felszínre. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezzel még nem teremtdtek meg az összes feltételek a porcelángyártáshoz, hiszen a porcelánhoz a kaolinnal kívül még kvarc és földpát is szükséges. Az sem közömbös, hogy a három alkotórészt hogyan, milyen arányban keverik. A keverés általános aránya ismert volt, a speciális arányok – egy-egy kaolintípushoz kapcsolódó földpát és kvarc vonatkozásában azonban nem. Ennek kikísérletezése külön nagy feladatot jelentett. A herendi porcelánkísérletek, égetéspróbák kimutatásai fennmaradtak. Ebből tudjuk, hogy Fischernek – bár az ismert összetételű zettlitz kaolint használta és nem hazait – komoly feladatot jelentett és sok meddő próbával a megfelelő porcelánalapanyagok kikísérletezése. Nyilván Telkibányán is meg kellett küzdeni azzal, hogy az adalékanyagok helyes arányait kialakítsák. Az első ismert és a később készült telkibányai porcelánok bizonyára azért egyformák, mert a gyártás megindulásával az összetételben nem változtattak.

A megfelelő masszák kialakítását célzó kísérletek az új épület elkészüléséig, kb. 3-4 évig folytak s csak akkor indult meg 1830-ban, vagy 1831-ben a folyamatos termelés, amikor a kísérletek kielégítő eredményre vezettek.

6. AZ ÚJ ÉPÜLETBEN

Az első ismert gyárigazgató Hüttner Máttyás volt, aki – mint forrásainkból kitűnik – 1829-ben szerződött a gyárra a herceggel. A Bretzenheim-levél-tár nem nyújtott felvilágosítást arról, hogy kik segítettek a gyár szakszerű megtervezésében. Egy biztos, hogy a későbbi közreműködők néhány prominens képviselője, Hüttner Máttyás, Hüttner József és Heisl Antal már 1828 elején Telkibányán vannak. 1828. március 6-án ők szerepelnek Tóth András és Horváth Erzsébet szülők, Erzsébet nevű leánya keresztszüleiként a telkibányai református egyház anyakönyveiben, mint ezt Mihalik kimutatta.²⁰ Az anyakönyvek ezenkívül is sok más érdekes adatot tartalmaznak a gyár korai és későbbi időszakára. A gönci plébánia vegyes anyakönyveinek 1767-től, 1837-ig terjedő I. kötetében olyan adatra is bukkantunk, mely szerint a Hüttnerék és Heisl Antal már 1827 végén Telkibányán vannak. Ekkor, szeptember 17-én kereszteli Heisl Antal (Antonius Heisel) és Hüttner Franciska (Domicella Francisca Hütner), Patre Ignato és Szóts Erzsébet Anna nevű leánykáját.²¹ Ezek a feljegyzések azért is figyelemreméltók, mert egyikükben – az 1829. május 4-iben – a későbbi gyárigazgató, Hüttner Máttyás veje – Hüttner Franciska férje – Heisl Antal is „Director”-ként szerepel. Sokáig azt hittük, hogy az új épületbe való átköltözködéskor a gyár vezetésében is változás állt be, mert 1829-től már Hüttner Máttyás az igazgató. A gönci katolikus plébánia házassági anyakönyvének azon az oldalán, ahol Heisl Antal és Hüttner Máttyás lányának, Hüttner Franciskának 1828. május 4-én kötött házasságát jegyezték be, világosan olvasható, hogy a vőlegény nem a kőedénygyár direktora, hanem az aranybányáé²² (Director auri fodinae). Ez az adat azért is meglepő, mert az itt bányagazgatóként működő Heisl Antal később fontos szerepet játszik a porcelán- és kőedénygyárban. Molnár szerint azok egyike volt, akinek – a Hüttnerék mellett – a porcelángyártásban is szerepe volt,²³ ami egyben arra is mutat, hogy a szájhagyomány valós adatot örökölt meg, amikor az aranybányászat és a porcelángyártás között összefüggést talált. Csúpan megjegyezzük, hogy a gyár személyzeti jegyzékében 1832-ben és később sem szerepel olyan személy, akinek mesterségbeli megjelöléséből biztosan következtethetnénk a gyár termelésére. Noha 1831-ből már évszámos telkibányai edényünk van, az említett jegyzékek egyikéből sem következtethetünk a gyár életét jellemző, befolyásoló változásra. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy a szinte évenként felvett jegyzékekben foglaltakon kívül még sokan dolgozhattak

Telkibányán mint mintakészítők, korongosok, festők, aranyozók stb. Miután őket valószínűleg nem az uradalmi kasszából fizették, mint azokat, akiket a Status Personalisba felvettek, hanem a gyári kasszából, nem szerepelnek az uradalom hivatalos jegyzékeiben.²⁴ A jegyzékbe felvett alkalmazottak kerek és lezárt számot alkothattak, akiket nem lehetett csak úgy „kihagyni” a jegyzékből, mint ahogyan nem lehetett oda akárkiket tetszésszerint felvenni. A Fabricai Status Personalis-ba csak igazgatósági ülés döntése alapján lehetett bekerülni, mint ezt Bányai András és Azary István esete mutatja. Kikerülni is csak ilyen úton lehetett onnan. 1830 elején a gyár állandó munkatársainak sorsát a „Fabrique Direktor-on kívül Dutsay János számadó, majd Pitich Jakab Ferenc „Porcelán Molnár” alkotja az uradalom hivatalos jegyzékén.²⁵ E négy főnyi személyzet 1832-re Heysel Antal „Contralor”-ral, Kolosy György masszaörlővel, Segdinszky József törő molnárral, Bárány Mihály kocsisal, Kiss Andrással, Király Istvánnal és Menyhért Pállal már kilencre nőtt. 1834-re a gyár állandó létszámát 9-ről 12-re növelik az uradalom hivatalos jegyzéke szerint.²⁶ A vezetőség tagja változatlanul Hüttner Mátyás igazgató, Haizel contralor és Dutsai perceptor. A két molnár közül Kolosy György a massza örlő, Miller Jakab a törős, Sedlah András és Rozgonyi József a kocsisok, Király István, Menyhért András, Cziko Mihály, Kovács György és Jaskó János pedig munkások.²⁷ 1835-re néhány személyi státusban beállott változást konstataálhatunk. Kolosy és Miller molnárok helyébe Schuller Ferenc massza molnár és Sztrihovszky András törős lép. Továbbá Menyhért András és Jaskó János munkás sem szerepel a névjegyzékben, csupán Király, Kovács és Cziko „mindenes”-ek. Sedlah és Rozgonyi kocsisokat is leváltották, helyükbe Horváth Mihály került, Baranyai Mihály kocsis pedig „el eresztetett”. A legfontosabb változást azonban az jelenti, hogy felveszik és munkába állítják Hittner gyárigazgató József fiát, werkschaffer, tehát műhelysáfári, vagyis műhelyvezetői hatáskörbe.²⁸ Ez nem volt olyan kiemelkedő beosztás, mint hangzatos nevéből első pillanatra hinnénk. Az uradalom személyi státuszában szereplők között az utolsó, nemcsak a masszamolnár és a törős van előtte, hanem a mindenes és a kocsis is. Fizetése évi 100 Ft, ugyanannyi, mint Dutsay János perceptoré és csak 28, illetve 40 forinttal több, mint a masszamolnáré, vagy a törőé. Egyéb természetbeli fizetése nincs, ez ugyanis „az Apja Conventiojában meg”. Az 1836-os személyi kimutatásban már negyedikként szerepel, közvetlenül Dutsay János perceptor után. Fizetése változatlanul 100 forint, beosztása azonban már nem Werkschaffer, hanem Werkführer. Az 1837-es Status Personalis szerint még mindig Hüttner Mátyás az igazgató, fia, Hüttner József azonban hiányzik a jegyzékről. Az 1838-as jegyzékben viszont anyjával együtt megbízott igazgatóként szerepel. Kettőjük fizetése is csak fele, mint Hüttner Mátyásé volt. Mindössze 300 forint. Különben az 1836-os személyzeti státus szerint a gyári vezetőség változatlanul az öreg Hüttner igazgatóból, Heyzel contralorból, Dutsay perceptorból és a fiatal Hüttner „Werkführer”-ből áll.

Rajtuk kívül még Schuller massa molnárt, Sztrihovszky Mihály mindenest és Csoma Pál szamarast említik. Ugyanakkor az anyakönyvek²⁹ az uradalom jegyzékében nem szereplő alábbi munkásokat említik a porcelángyárból:

1832	jul.15:	Joannes Bondray fabricans	(pag.360)
	jan. 9:	Henricus Hasslacher fabricans	(pag.363)
	okt.30:	Ignatz Maurer fabricatus	(pag.362)
	nov.8:	Jacobus Miller fabricans	(pag.363)
1835	dec.20:	Joannes Dutsay	(pag.387)
	dec.20:	Mathias Hüttner	(pag.387)
1836	febr.14:	Ignatius Maurer Fabrique Director	(pag.389)
	okt.11:	Joannes Kerekes penes Fabricam Porcelana	(pag.364)
	okt.11:	Josephus Hüttner	(pag.364)
	okt.15:	Georgius Kalatone Operator penes Fabricator	(pag.397)

A gyár első, a jegyzékben nem szereplő alkalmazottak közül is kiemelkedik Maurer Ignác. Maurer a Hüttnerekkel egyidőben, 1827–28-ban kerülhetett Telkibányára. Ignatius Maurerként 1828. február 19-én említik először az anyakönyvek. Joannes Koleszár és Susanna Mészáros lánykájának keresztszülei között szerepel Aranyossy Franciskával együtt.³⁰ 1829. október 26-án, 23 éves korában köt házasságot a 18 éves Kerékjártó Erzsébettel. Egyik házassági tanújuk Dutsay János.³¹ 1832. okt. 30-án keresztelték Sámuel nevű fiúkat. Az anyakönyv Maurer Ignácot „fabricatus”-ként említi. A korai anyakönyvekben a gyár első munkásait a nem sokat mondó „fabricans”-sal, vagy „fabricatus”-al jelölik, miként 1832-ben még Maurert is. Uglátszik Maurer csak Hüttner Mátyás előregedésével került átmenetileg a telkibányai gyár igazgatói székébe. 1836. február 14-én a leánya, Julianna megkeresztelését rögzíti az anyakönyv „Fabrica Direktor”-nak mondja.³²

A változás okát egyelőre nem ismerjük, de feltehetően Hüttner Mátyás előrehaladott korával, gyakori betegeskedésével állhat kapcsolatban. Hüttner Mátyás fia, József még csak egy éve volt a gyárban, ezért mint gyárigazgatót aligha vehették számításba. Ez a körülmény bizonyos elháríthatatlan nehézségeket jelentett. Az igazgató ugyanis kauciót köteles belépésekor letenni, melyet egy idő után – ha az eredmények kielégítőek, a gyár termelése kifizető – visszakap. Ez az összeg s a szerződés bizonyos folyamatosságot biztosít az igazgató hozzátartozóinak. Ez a folyamatosság szűnt meg 1836–37-ben. Valószínű, hogy a gyár helyzetében beállt változások nem függetlenek ezektől a körülményektől.

A gyár korai vezető alkalmazottjai közül a helyi származású Dutsay János neve is figyelemreméltó. Ma már tudjuk, kapcsolatainak tulajdonítható, hogy a gyár munkásgárdája rövid idő alatt kialakult. Dutsay János bonyolult rokoni kapcsolatba került a gyár morva eredetű szakembereivel, elsősorban a Hüttne-

nerekkel. Tudjuk, hogy a végig fontos szerepet játszó Heysl Antal Hüttner Mátyás leányát, Franciskát vette feleségül Telkibányán, 1829. május 4-én. Heysl Antalt már 1827-ben meghitt kapcsolatok fűzték Hüttner Franciskához. Együtt szerepelnek 1828. szeptember 17-én Patre Ignato és Szűcs Erzsébet leányának, Annának keresztzüleiként.³³ Összekerülésekkel egy újabb személy került a Hüttnerrek vonzókörébe. Egy 1835. december 20-i anyakönyvi bejegyzés szerint Hüttner Mátyás felesége Vagner Terézia volt.³⁴ Tudjuk, hogy Vagner Terézia családja is a Hüttnerekkel került Telkibányára. Dutsay János mint perceptor a gyár adminisztratív vezetője volt, s ő referált rendszeresen a Sárospatakon megtartott igazgatósági üléseken, ahol a gyárral kapcsolatos döntéseket hozták. Érthető, ha versenyeznek bizalmának megnyerésért. Dutsay János még legényember, amikor a gyárat szervezik, s ahogy Heysl, úgy ő a Hüttnerekkel kerül rokonságba Vagner Annával – Vagner Teréz húgával – kötött házassága révén. Hüttner Mátyás és Vagner Terézia keresztelik 1835. december 20-án Ferdinánd nevű gyermeküket.³⁵ Sokan versenyeznek Dutsay bizalmáért, közöttük Maurer is. Ő a tanúja Szedlitzkyvel, Maurer Ignácnak Keréjkártó Erzsébettal 1829. október 26-án kötött házasságának.³⁶ Dutsay befolyásossága közismert volt, ami különben példákkal bizonyítható. Az első bánya-műhely igazgató, Heysl Antal feleségének Dutsayné nagynénje volt.

A gyár első időszakáról Mihalik Sándor közöl bőséges dokumentum-anyagot.³⁷ Ezek egyértelműen mutatják, hogy a termelés még a legfejlettebb szakaszban is megmaradt manufaktúráis keretek között. Molnár úgy képzei el,³⁸ hogy a regéci porcelánokat az uradalom különböző műhelyeiben készítették, melyeket „később áthelyezik Telkibányára”, ahol a bécsi és hazai gyárakhoz hasonlóan készítményeiket masszába nyomott jeggyel látták el. Ez állt az uradalom nevéből (Regéc) és a készítés évéből az ezres elhagyása nélkül. A jegy teszi lehetővé a tájékozódást a fennmaradt emlékek között. Így nemcsak az egyes irányzatok összefüggő vizsgálata, egymásra gyakorolt kölcsönhatásuk válik könnyűszerrel érthetővé, hanem az ott dolgozó mesterek és iskolák tanulmányozása, konstataciója is. A vezetők és szakmunkások, a masszakészítők és festők egymást sűrűn követő változásai a gyárban folyó művészi munka minőségére is kihatnak. Az első benyomott Regéc-jegyes és évszámos tárgyak 1831-ből maradtak fenn a Windischgrätz hercegek egykori gyűjteményéből, mely ma az Iparművészeti Múzeumban. Már e korai készítmények is a legkülönbözőbb stílus-forma törekvéseket tükrözik. Az 1831-es készítésűek előképeit – állítja Molnár – a bécsi porcelángyár készítményei között kereshetjük. E megfigyelést az is támogatja – írja –, hogy az „1808-ban sárospataki és regéci uradalmakba beiktatott herceg Bretzenheim Károly bécsi porcelánokkal rendezte be környezetét”. E meg gondolásból kiindulva teszi a gyár egyik legkorábbi készítményévé azt a kétrészes dísztalat, melyen csak Regéc bélyegző van, évszám nincs. A gyár kétségtelenül a bécsi gyár formai reminiscenciáit

viseli magán. Pikkely-szerű áttörésű tálak azonban nem az 1830-as években készültek, hanem 1840-50 körül, következőképpen dísztalunk sem tekinthető a regéci gyár első készítményei egyikének, hanem olyanoknak, mely a gyár második, ún. Mayer-korszakában készült, ha nem a negyedik korszakban, Fiedler Gyula bérlősege idején. A tálnak csak egyetlen darabja maradt fenn, ez azonban nem jelenti, hogy csak ez az egyetlen készült belőle, hanem több, egész készletre való. Tehát nem biztos, hogy az asztali készlethez szolgált kiegészítésül, mint ahogy az sem bizonyos, hogy egyáltalán készlet tartozéka volt és nem egyedi darab. Bár kétségtelen, hogy néhány koraiságára utaló jellegzetességet megfigyelhetünk rajta. Az alsó nagyobb tál közepén lépcsőzetesen kiemelkedő alapon álló másik, felfelé szélesedő és kihajló peremű, ugyancsak áttört szélű tál. Körkörös pereme felületesen esztergályozott, mely ezek aranyozottsága mellett is jól látszik. Ugyancsak a korai készítés bizonyítéka – Molnár szerint – a felületet borító finom, enyhén zöldes színű és az alsó részen felhólyagosodott máz. Más eredményre jutunk viszont, ha az alján levő Regécz-jegy betűtípusát vizsgáljuk. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a gyár 1831-től 1855-ig három féle betűtípusú bélyegzőt használt. A legkorábbi 1831-es példányok jegyének betűtípusa nyomtatott kisbetű, majd a nyomtatott nagybetűs bélyegző használata terjed el. E típus két változatban is előfordul, egyiket nagyobb, a másikat kisebb méretű betűk alkotják. A két bélyegző felváltva szerepel. A kisebb betűkből álló típus 1838-ban bukkan fel, de még 1855-ben is találkozhatunk vele az egyik fedeles tejeskanna³⁹ alján. Az ennél valamivel nagyobb méretű, hasonló betűkből álló Regécz-jegy csak 1844-ben bukkan fel. Ettől kezdve hol az egyikkel, hol a másikkal találkozhatunk edényeink alján. Az említett talpastálon az a jegytípus van, mely – eddigi ismereteink szerint – 1838 és 1855 között található a regéci készítményeken.

Míg a kétrészes dísztal aligha készült a gyár első korszakában, a fiatal Bretzenheim esküvőjére csináltatott díszvázák – melyekből három ismeretes – kétségtelenül 1831-es eredetűek. A kassai múzeumban levő, még kísérleti próbadarab,⁴⁰ melyet szépiafestésű ábrázolással élénkítettek. A másik két darab mindegyikén egybetartozó két-két kompozíció van. Molnár szerint ezek is ugyanúgy bécsi előképekre vezethetők vissza, mint az említett nagyméretű kétrészes dísztal. A vázák festése hideg úton, olajjal készült, miután a mázas edényt alacsony tűzön már aranyozták. A vázák alapján arra következtethetnénk, hogy akkor már kiváló festő is volt a gyárban, de annak a lehetőségét is fenn kell tartanunk, hogy a vázákat nem itt festették, hanem máshol, ahol ilyen feladatot megoldani képes festők dolgoztak. 1831-ben már valóban voltak a gyárnak festői, hiszen festett edények is maradtak fenn 1831-től. A kis nefelejcs-diszes kiöntőcsöves kannácskák formailag tetszetősek, festésük azonban elég egyszerű, gyakorlott, de nem különösebb kvalitásokat mutató festőre utal. Ezzel szemben a házassági vázák gyakorlott és tehetséges festő munkái. A festő nemcsak a testek plasztikáját oldotta meg bravúrosan, hanem a ruhák

redővetését is. A festményen látható rövidülések, merész skurcok és rálátások arra mutatnak, hogy festőjük eredetileg nem porcelán, vagy miniatura, hanem mennyezet, illetve monumentális festő volt. Ilyen képeket templomok mennyezetén láthatunk, bár témájuk erősen profán jellegű. A vázatest két felén egy-egy, Zeus életéből vett jelenetet ábrázoló kép van. „Elöl a felhőkön trónoló Zeus, amint kérelmét Amor fülébe súgja. A másik oldalon a szíveválasztott hölgy” – vélte egyik tanulmányában Mihalik Sándor.⁴¹ Ezzel szemben csak Zeus személye bizonyos, a fiú és a sas bonyolultabb mondanivalóra utal. Először azt hittük a fiú a szép trójai királyfit, Ganymédést ábrázolja, aki miután szerelmi kapcsolatba került az Istenek királyával, Zeus sasa, a villámhordozó elrabolta, s az istenek pohárnoka lett. E történetnek azonban nincs szimbolikus tartalma a párok kapcsolatára. Sokkal inkább arról az „Aetos” „sas”, nevű fiúról lehet itt szó, aki ugyanúgy földből született, mint Idai Daktylos, Kelmis, s akit éppúgy mint az említett Kelmist, vagy Aigipánt a gyermek Zeus játszótársának tartottak. Szép volt, de Hera sassá változtatta, mert élt a gyanúval, hogy Zeus fiúszeretője. A másik kép a furulyázó Pánt és nagy szerelmét, Selénét ábrázolja. Tudvalevő, hogy Seléné Pán legnagyobb szerelme volt. A mitológia szerint a holdistennő nem akarta követni a sötét istent, ezért az fehér báránybőrbe bújva csalogatta magához. Persze aligha volt erre szüksége, hogy így arasson sikert egy olyan istennőnél, aki mindig újból engedi magát a sötétségtől körülölelni. A vázák nemcsak méretre és színre egyformák, hanem tematikailag is. Ebből nyilvánvaló, hogy egyik a férjnek, másik pedig a feleségnek készült. Sőt, az is valószínű, hogy a készítettő a gyár egyik legfőbb munkatársa volt. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy sikerült a vázatestet a gyárban elkészíttetnie, amikor még nem dolgoztak a közönség részére. Ez is megerősíti azt a feltételezést, hogy a vázákat nem Telkibányán festették, hanem máshol, esetleg nem is Magyarországon, hanem Bécsben. Festője nemcsak a monumentális festés gyakorlatában volt jártas, hanem a görög mitológiában is. Ez a körülmény egyben arra is rávilágít, hogy az 1831-es évszámú és Bretzenheim Ferdinánd, vagy Ferdinand Bretzenheim monogramos edények a gyár munkatársainak esküvői ajándékai. A monogram egyszer BF, másszor FB attól függően, hogy az ajándékozó magyar volt-e vagy idegen. Molnár szerint a vázák ugyanúgy mint a csésze, vagy a téglalap-alakú fedeles levestál, a bécsi porcelán hatásáról tanúskodnak. Kétségtelen, hogy a meissen és a bécsi gyár a kor minden porcelán és kőedénygyárára hatott, egyikre jobban, a másikra kevésbé. Ez alól Telkibánya sem vonhatta ki magát. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Telkibánya korabeli munkáskollektívája a cseh kőedény- és porcelángyártás területéről verbuválódott, akik között nem, vagy csak alig volt egy-két „igazi porcelános”, aki a német és osztrák hatást közvetlenül konstatálhatta. A telkibányai készítmények – egy-két kivételtől eltekintve – a porcelán-szerűség híján vannak, inkább kőedények, vagy fajszo-
szok, mint porcelánok. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy Telkibányán

végig készült a porcelán mellett kőedény. Miután a kőedény- és porcelán készítés – legalább is bizonyos fázisaiban – sokban hasonlít egymásra, például mindkettő kiönthető egy formába, érthető, ha az edények és kispasztikák tervezésénél a kőedény statikusságára törekedtek.

A korai időszak bécsi orientációját az angol porcelánok utánzása követi. Ezt bizonyítja az is, hogy Széchenyi István 1833-as angliai útjakor angol porcelánedényeket szerez a manufaktúrának mintául, melyeket saját nevében kéri behozatni Bretzenheimnek. Széchenyit nemcsak a gondolatfelvetésig érdekelte a magyar iparpártolás, hanem annak fejlődése, további sorsa is foglalkoztatta, ezért „esedezik” a herceg helyett saját maga a Helytartótanácsnál a harmincadvám elengedéséért. Bár nehezen, de teljesítik kérését és az angol edények eljutnak Telkibányára.

Az első ismert és datált darabok és az angol minták megérkezése közötti évekből két azonos alakú, egy kisebb és egy nagyobb kanna ismert, melyek valószínűleg egy készlet darabjai. Bár a formák már átalakultak, tömegük alig változott. A talpas, tojásdad alakú kannatest felül hengeres, szájánál gyengén kihajló részben végződik. A kiöntőcső merev és a formához mérten nem elég finom vonalú. A fül csak csomkjában maradt meg, de vonalvezetése kecsesebb a kiöntőnél. Felületét püspöklika apróvirágos, indás díszítmény fedi, mely nemcsak készítőjének naturalista felfogását tükrözi, hanem azt is, hogy a festő még nem volt teljesen tisztában a porcelándíszítés alkalmazásának szabályaival. A körbefutó virágokat nem koszorúszerűen, hanem teljesen önálló, kis ágak formájában helyezte egymás mellé. Hasonló felfogású díszítéssel készült egy 833-as évszámmal ellátott háromlábú nyeles lábas. Az egyszerű formát ugyancsak koszorúlevelű, virágos díszítmény veszi körül piros, kék és zöld színekkel. A háromlábú nyeleslábas forma a kőedény termékek között is általánosan elterjedt ebben az időben.

Az angol előképek eredményeként gazdagabb formaadású és díszítésű edények készültek. Az 1840-es évekig egyaránt gyártanak használati és díszedényeket. Ezek közül is kiemelkedik egy kínai modorú festett fedeles kanna, mely egyéni törekvést mutat a regéci porcelánok között. A gömbtestű, hengeres nyakú, ívelt fedelű, gömbfogós edény kisebb kiöntőcsőrel és ívelt lapos füllel olyan formai egységet alkot, amely ugyan számos európai előképhez kapcsolható, gazdag, minden helyet kitöltő, madarakból és virágos ágakból komponált díszítése azonban kínai modorú. Azáltal válik még hatásosabbá, hogy szabadon maradt felülete apró szürkés-zöldes pontokkal díszített. Nem tudjuk, hogy az 1835-ben készített kanna szerepelt-e a kereskedelmi forgalomban, vagy sem? Egyesek szerint mintadarabként készült a hercegnek. A kínai „szeladon”-t utánzó porcelánkanna bonyolult formája miatt is figyelemre méltó. A nyolcszögletű, lapokból alakított test hosszabb, felfelé gyengén szélesedő hasábján végződik. Gazdag mintázatú kiöntőjével és fülével egyedüli darabnak tekinthető a hazai porcelánművészetben. Előképe csehországi, csak

a szeladonhoz hasonló zöldes máza és alapanyaga mutat keleti hatást. E kanna mint alapforma szerepelhetett előképként annál a készletnél, amely ugyancsak jelzés nélküli, de stílusosan a regéci anyaghoz sorolható. Az ugyancsak nyolc oldalú hasábforma az előbbinél lazább, íveltebb vonalú. Különösen a kanna formája követi az edény vonalát, azonban kiöntő nélküli, amit a szélesen kihajló nyakrész pótol. A kannából az Iparművészeti Múzeum két azonos és teljesen hasonló díszítésű darabot is őriz. A hasonló tömegű kétfüles cukortartó is ehhez a készlethez tartozik. Mindhárom darab aranyozott és virágcsokorral díszített.

Az 1831-től 1838-ig terjedő időszak joggal tartható a gyár fénykorának. Az ekkor készült edények, kispasztikák esztétikus megjelenésükkel jól reprezentálják Bretzenheim herceg telkibányai gyárat. Edényeiket külföldi előképek alapján készítették gipszlevonat segítségével, tehát mérethűen. Széchenyi István 1832-es angliai útja után, 1833-ban Angliában vásárolt edénymintákhoz jutnak, 1834-ben pedig a szicíliai királyságból régi antik edényeket, gipszeket és porcelánkészítési formákat szereznek be a telkibányai porcelán formáinak gazdagítása és gyártásának művészi fejlesztése érdekében. Noha a kínai és cseh minták ismételése első pillanatban feltűnik a telkibányai készítményeken, ezek mégis kiemelkednek eredetiségükkel, izes helyi zamatukkal a korabeli porcelánok közül. Készítők közül a rendelkezésre álló források bősége ellenére sem tudunk sokat. Egyetlen, magát szignáló festőről tudunk ezekből az évekből: bizonyos Paulus nevűről. Azonban sem a gönci katolikus, sem a telkibányai református anyakönyvekben nem sikerült nyomára bukkannunk. Valószínűleg rövid ideig állhatott a herceg telkibányai gyárának szolgálatában. Kitérőül Mihaliknak sikerült néhány összefüggést felderíteni. A telkibányai Hüttner Mátyás hihetőleg azoknak a Hüttnereknek a leszármazottja, akik a cseh porcelángyártás területéről kerültek át hozzánk. Johann Hüttner pl. a schlagewaldi porcelángyár növendéke volt egy Carl Paulussal együtt. Talán nem különös véletlen – írja Mihalik Sándor –, hogy a két tanuló családi nevével egyező Hüttnert és Paulust a regéczi porcelángyárban is találunk. Ez készletet arra a gondolatra, – folytatja –, hogy helyes ezeket a nyomokat figyelni és követni. Hüttner és Paulus nem magyarországi származású mesterek . . . , hanem csehek, kiket a barátság hozott össze s juttatott végül a regéczi porcelángyárba. Különben is, az a gyakorlat tartotta magát, hogy az igazgató állítja össze, hívja meg különböző gyárakból azokat a mestereket, akikkel dolgozni akar és akik vállalják a meghívást.

7. VÁLSÁGOS IDŐK

Az uradalom évenként készülő Status Personalisai furcsa, ellentmondásos képet festenek a porcelángyár belső életéről. Ezek alapján 1834-ben mind-

össze 3 ember alkotja a gyár vezetőségét: Hüttner Mátyás Direktor, Hayzl Antal Contralor és Dutsay János Perceptor.⁴² 1836-ban már Hüttner Mátyás fia, Hüttner József is a gyár egyik vezető munkatársa.⁴³ Bár a pizkozati példányon még a mindenek között szerepel, a tisztázaton már Dutsay János perceptor neve alatt található. Az első komoly változást az 1837. évi személyzeti jegyzék mutatja. Hüttner Mátyás változatlanul 600 forintot, Hayzl Antal ugyanúgy 300-at, Dutsay János perceptor pedig 100 forint helyett csak 20 forintot kap kézhez évi fizetésként. Változatlanok a munkások fizetése is. A masszaörlő 72, a törös, az égető 60, a masszataposó és a minden munkások pedig 52 forintot kapnak.⁴⁴ Az 1838-as jegyzék merőben eltér az eddigiektől. Már nem Hüttner Mátyás, hanem fia, Hüttner József és anyja látják el a gyár megbízott igazgatói tisztét. Ketten is csak fele annyit kapnak, mint Hüttner Mátyás: 300 Ft-ot. Hayzl Antal contralornak fizetnek legkevesebbet, a korábbi 300 forinttal szemben mindössze 20 forintot. A Dutsay helyett beállított új perceptornak, Szilvássy Tóbiásnak is csak 72 forintot adnak, mint korábban a masszaörlőnek. A masszaörlőnek és a törőnek is csak 53 forintot fizetnek, tehát annyit, mint a mindeneknek.⁴⁵ Dutsay János váratlan távozása a gyár perceptorai tisztéből, valamint a fizetések visszatartása a munkásokat és a tisztviselőket egyaránt nyugtalanította. Az 1838. november 7-i igazgatósági ülés elrendeli Hayzl Antal 188 forintnyi követelésének „kiegyenlítését”, de a Telkibányán használt irtásföldre tett 82 Ft költségének megtérítését elutasítja.⁴⁶ Az 1839. január 20-i igazgatósági ülés foglalkozik – méghozzá pozitívan – Schuller Ferenc masszamolnár béremelési kérelmével.⁴⁷ Ugyátszik, hogy azonban ekkor a problémák orvoslásával már elkésett az uradalom, a porcelángyár válsága elmélyült. Sokan úgy vélték, ez annak tulajdonítható, hogy a gyár igazgatója, Hüttner József és anyja, néhai Hüttner Mátyásné a telkibányai porcelángyárat váratlanul elhagyták, titkait idegeneknek elárulták.⁴⁸ Mint láttuk, a valóságban sokkal bonyolultabb okok játszottak közre. Ugyanis, nem Hüttner József és anyja távozása hozta a gyárat súlyos helyzetbe, hanem a gyár súlyos helyzete, az uradalom pénzügyi zavarai indították Hüttnert és anyját arra, hogy elhagyják Telkibányát és Miskolcon telepedjenek le. Ez az állítás első hallásra furcsának tűnik, hiszen mindmáig úgy tudjuk, hogy a telkibányai porcelángyár az 1830-as évek végére már nemcsak az alapításkor befektetett tőkét és annak kamatait térítette vissza, hanem ezen felül tetemes hasznot is hajtott az uradalomnak. Ezek alapján Hüttner Mátyás igazgatói tevékenysége hasznosnak, sőt kiemelkedőnek tűnik. Ezzel szemben megdöbentő képet kapunk a gyárról.⁴⁹ 1833-ban pl. összesen 19.830 Ft-ot fordítottak a porcelángyárra. Összesen 6.122 forint értékű áru készült, melyből ténylegesen csak 4.727 forintot inkasszáltak be, 1.394 forint kintlévőséggel szemben. Ha a gyárba fektetett 10.645 forintból kivonjuk az árura fordított 6.122 forintot, mindössze 4.523 forintot kapunk. Ez az összeg korántsem azonos a haszonnal, ellenkezőleg ez a tétel teljesen fedezet nélküli, vagyis tiszta

ráfizetés. A gyár több éven át sem jut ki a hullámvölgyből, hiszen még 1841-ben sem a gyári, vagy főpénztárból fizetik a munkásokat, hanem bérüket az igazgató, Mayer János előlegezi meg saját pénzéből, melyet csak 1845-ben egyenlít ki a főpénztár. Az intézkedésekből úgy tűnik, hogy az igazgatóság ismeri a bajokat és mindent megtesz azok orvoslására. A feladat kettős: meg kell találni a ráfordítási díj csökkentésének módját, ki kell használni a gyár kapacitását és biztosítani a termelt áru eladását. Míg ez utóbbi az áru kellő propagálásával és a lerakatok bizományosainak aktivizálásával fokozható, a termelés költségeinek csökkentése mindenekelőtt olyan eljárások bevezetésével érhető el, melyek az áru előállításának költségeit mérséklék. Ilyen pl. a költséges kézfestést pótló litografálás bevezetése. E technológia bevezetésének engedélyezését 1840-ben kíséri meg a Helytartó Tanácsnál Bretzenheim Ferdinánd, a regéci uradalom tulajdonosa. Kérvényében, melyet Abaúj megye hivatalos szervezete keresztül juttat a Helytartó Tanácshoz, kéri „porcellán edényeinek, címerek, betűk és festékekkel való ékesítésére” . . . „megengedtetni . . . kő nyomtatási eszközök használatát”. A Helytartó Tanács 1840. május 12-i és 26-i ülésén tárgyalja a kérdést.⁵⁰ Noha még ilyen tárgy nem került elő – írja Mihalik Sándor –, tudjuk, hogy pl. litografált díszű ét-tányérokat készítettek. Példaként arra az összeírára hivatkozik, melyet Kassa város 4492. sz. rendeletére 1847-ben állítottak egybe. Ezek között említik: „Lith. Speiseteller 10 Kr.” Ebből azonban csak annyi derül ki, hogy valóban készültek litografált edények Telkibányán 1840 és 1847 között. A Bretzenheim levéltár egyik 1841-ben felvett leltárának 64. oldalán szintén szerepelnek „T.Bányáról litografizott tálkák 5, T.Bányáról litografizott tányér 2.” Divald egyik adatából úgy tűnik, hogy már 1840-ben – az eljárás kérvényezésekor – készítettek litografizált edényeket Telkibányán.

Ugyancsak a termelési kapacitás kihasználására irányult az új massa-malom építése. A gyárnak volt ugyan már massa-malma, hiszen enélkül a termelés folytatása lehetetlen, azonban a „massza-malomra menő tsekély víz télen által késő tavaszig egészen be szokott fagyni”, nyáron viszont elapadt, ezért a malom jelenlegi formájában nem megfelelő ahhoz, hogy vele „elegendő massa készíttethessen”. Valószínűleg ez is akadályozta a termelés megfelelő volumenű kibontakozását. Ezért szükségessé vált a régi mellett egy újabb massa-malom építése. Ezt valószínűleg 1838-ban kezdték el, mert az 1839. március 6-i igazgatósági ülésen „már nagyjából készenlevő”-nek említik. Ez a fürdő alatt épült, s előnye a régivel szemben, hogy annak vize télen nem szokott befagyni és „nyárba is egyforma elegendő vize” van.⁵¹ A költséges termelés következtében egyre nő a munkások „fizetlen” bére, s az 1839. július 20-i igazgatósági ülésen már olyan javaslat is elhangzik, hogy a fabrikások mintegy 1.113 Ft-nyi elmaradt bérének „kifizetésére a gazdasági Cassából” kell „pénzt kölcsönöztetni”, miután szinte teljesen reménytelen behajtani „az edényekből annyi pénzt”, melyből ezek bére kiegyenlíthető.⁵²

Az igazgatósági ülés azonban nem járult hozzá, hogy a gyári költségeket a gazdasági kasszából fedezzék, hanem úgy döntött, hogy a lerakatokban levő edényekből fedezzék „a Fabrika költségeit”. A kassai, eperjesi lerakatokat vizsgálják felül, „az eladott edények árát” inkasszálják, valamint „terjessze elő a Számtartó a körülmények figyelembevételével javallatot, miképpen lehessen a költségeket kevesíteni” . . . „különösen terjessze elő, mit vél okainak lenni, hogy az edények, bár ezeknek ára már lejjebb szállított, olly csekély menyiségbe kelnek, mint az eladási könyv bizonyítja.”⁵³

Az uradalom még a drasztikus intézkedések megtételétől sem riadt vissza, ezért nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az 1840-es „Fabricai Státus personalisban” Szilvássy Tóbiással már nem találkozunk. Helyette Steiger Antal tölti be a számtartói munkakört, de mivel a kinn lévő pénzek inkasszállása bonyolult pénzügyi, jogi feladat, még Sknór József erdész, sőt az uradalmi ügyvéd is közreműködik e feladatok ellátásában.⁵⁴

Egyébként Szilvássy Tóbiás még egy esztendő is töltött a telkibányai porcelángyármál. 1837-ben még Ducsay János a preceptor, s csak az 1838-as Fabricai Státus personalisban találkozunk vele első ízben. Nem tudjuk, hogy távozása Hüttner Józsefnek, anyjának, özv. Hüttner Mátyásnénak, valamint vejének, Hayzl Antalnak pánikszerű szökésével áll-e kapcsolatban? Az viszont tény, hogy Hüttner Mátyásné Wagner Terézia a testvére volt Dutsay János feleségének, Wagner Annának. A Hüttnerék és Hayzl Miskolcon, a Butykai-féle kőedénygyárban helyezkedtek el átmenetileg, de ennek bukása után pedig átkerültek Apátfalvára.⁵⁵ A gyár átmenetileg stagnál, de működése egy pillanatra sem szünetel. Ezt az is bizonyítja, hogy fennmaradt készítményei között található az 1839–40–41-es évekkel jelzett edény is. Ez azért is dicséretes, mert az 1840-es években nemcsak a kassai kőedénygyár szüntette be tevékenységét, hanem átmenetileg szünetel a hollóházi, sőt a miskolci is. Talán éppen ezt az átmenetileg mutatkozó konjunktúrát élvezve sikerül túljutnia fennállásának kétségtelenül egyik legkritikusabb időszakán. A lerakatoknál, tehát az árusításban mutatkozó kisebb-nagyobb zökkenők, fennakadások mellett a gyár tevékenységének, működésének prosperitásában is több mindennel próbálkoztak. Igyekeztek mindenekelőtt megoldani a vezetőkrízist, mely Hüttner József és anyja 1838 őszén bekövetkezett váratlan távozásával állt elő. A gyár személyzeti jegyzéke szerint a „felügyelő” a gyár első embere,⁵⁶ legalábbis őt említik elsőként. 1839-ben az „Árendás”, 1841-ben pedig a felügyelő, bizonyos Wagner Julius nevezetű a gyár első embere.⁵⁷ Ezek azonban csak átmeneti megoldások, a gyár csak Mayer János közreműködésével kerül ki fokozatosan a mélypontról.

A Pesti Divatlap egyik tudósítása szerint⁵⁸ hg. Bretzenheim telkibányai porcellángyára . . . a külfölddel bátran versenyre léphet, akár a csínt, akár a tartósságot tekintjük. A rozsnóit kevésbé merem dicsérni – jegyzi meg kicsit tartózkodóan a szerző. – Ez azért meglepő, mert a rozsnói gyár készít-

ményei nem képviselnek olyan színvonalat a magyar köedénygyárak közt, hogy a szerző ezt éppen a telkibányaival szemben hangsúlyozza.

A Telkibányáról Miskolcra, majd Apátfalvára költöző Hüttner József a XIX. századi köedénygyártásunk egyik legérdekesebb, leghányatottabb sorsú alakja. Ezért megpróbáljuk sorsát haláláig követni.

Sokáig úgy tudtuk, hogy Apátfalváról Pécsre költözött, s itt, mintegy hátat fordítván a porcelán- és köedénygyártásnak, papírgyártást szervezett. Miután a papírgyártást még 1845–46-ban is mint szerveződőt emlegetik, hihető volt, hogy kudarccal végződő apátfalvi időszaka után ment le Pécsre. A második, 1843-as iparegyleti kiállítás tárgyjegyzékének 14. lapján azonban szerepel egy Hüttner nevű pécsi „papírgyár tulajdonos”, aki kétségtelenül azonos azzal a Hüttnerrel, akit 1845/46-ban újságjaink emlegetnek. Hüttner József 1842-ben – bizonyára tavasszal – még Miskolcon van, csak nyáron, vagy ősszel, a porcelángyár leállása után megy át Apátfalvára. Ez az adat Vahotéval is megegyezik, aki 1852-ben „mintegy 10 évvel” korábban teszi Hüttner apátfalvai bérleményének kezdetét,⁵⁹ akinek az 1845–46-ban emlegetett Hüttnerrel való kapcsolata aligha vitás. Ebből az adatból viszont kitűnik az is, hogy a pécsi Hüttner-féle papírgyár már 1843-ban javában üzemelt. Ilymódon lehetetlen a köedénygyáros Hüttner az események már ismert folyamatosságába illeszteni. Kizártnak látszik, hogy 1840 második felében Apátfalvára költöző Hüttner előbb megszervezi, beindítja a köedénygyártást, majd anyagi lehetőségei kimerülnek, csődbe jut, bíróságilag kiutasítják a bérleményből, végül Apátfalváról Pécsre költözik és felépíti a papírgyártást. E sok fáradtságot és nem kevés anyagikat igénylő feladat-sort a rendelkezésre álló egy esztendő alatt egyszerűen lehetetlenség lett volna elvégezni. Már ez is kizárja, hogy a pécsi papírgyáros Hüttner a Telkibányáról Miskolcra, majd Apátfalvára költöző Hüttner Józseffel – Hüttner Mátyás fiával – tekintsük azonosnak. Szerencsére olyan adatokkal is rendelkezünk, melyek kizárják a két személy azonos voltát. A köedénygyárost Hüttner Józsefnek hívják, a pécsi papírgyárost pedig az 1843-as tárgymutató szerint Hüttner J. Keresztélynek említik. A tárgymutató német szövegéből végül kiderül, hogy a pécsi papírgyáros nem Hüttner József, hanem Hüttner János Keresztély volt, következésképpen két egymástól független személlyel állunk szemben. Ezt életrajzi adatok is megerősítik. A pécsi Hüttnerre vonatkozólag már 1840 elején olvashatunk a pozsonyi Hírnökben. Az április 9-i szám egyik közlése szerint „E napokban került ki távol Hollandiából és városunkba jött s keblében letelepült Hüttner úr nagy költséggel készített papírgyárából az első papíros, melly minden tekintetben megfelel reményünknek.” Tehát, míg Hüttner József Bretzenheim költségein Morvában tanult, a pécsi papírgyáros Hollandiából került Baranyába.

8. HÜTTNER ÉS MAURER TERVEI

Mihalik Sándor szerint Hüttner József és anyja a porcelán titkát vitték át Telkibányáról Miskolcra.⁶⁰ Erre ugyan semmi írásos támpontunk nincs, viszont az első miskolci porcelánokon 838-as benyomott évszám látható s ez Mihalik feltevését látszik igazolni. Molnár László szerint ugyan „Hüttner József ismerte a porcelángyártás titkait”, de – mint írja –, már ő előtte is volt a gyárnak olyan munkása, aki a porcelán készítéséhez értett.⁶¹

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a jegyzőkönyv szerint Hüttner és anyja nem a porcelán, hanem a „fabrika” titkát árulta el „más idegeneknek”. Miskolcon 1838-ban készült először porcelán, s így arra is gondolhatnánk, hogy a „fabrika titka” alatt a porcelángyártás ismerete értendő. Az Iparművészeti Múzeum egyik darabja azonban más irányba terelte vizsgálódásunkat. A szóbanforgó darab egy préskorongon készült miskolci kőedénytál, mely nemcsak díszítésre, hanem méretre is hasonló a telkibányaiakhoz. Széle hullámos peremén ugyanolyan domborított akantuszleveleket, öblében pedig nyolcágú rozettát találunk, mint a telkibányai edényeken. Míg azonban a telkibányaiak anyaga porcelán, mintáinak kontúrait zölddel színezték, a miskolci tál alapanyaga kőedény, melynek felszínét átlátszó mázzal borították. E tál-típussal gyakran találkozunk Telkibányán. A szóbanforgó tál az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeiben 1837-ben bukkant fel először,⁶² és 1842-ben szerepel utoljára.⁶³

E telkibányaiakkal teljesen egyező kőedénytál alján⁶⁴ „MISKOLCZ 838” jegy olvasható. E felett benyomott római kilences, az évszám alatt jobbra pedig egy nagy H-betű látható. Míg a nagy H-betűt a jegytől függetlenül nyomták a masszába, a római szám a „MISKOLCZ 838”-jegy tartozéka. Kétségtelen, hogy a H-betűben Hüttner vezetéknevének kezdőbetűjére, a római számból pedig a készítés hónapjára (szeptember) ismerhetünk. Ilymódon Hüttner Miskolcon készült, szignált munkájával állunk szemben. Egy másik telkibányai tál-típust is találhatunk a miskolci kőedények között. Ennek pereme is hullámos és öblében plasztikus szőlőfejek, levelek találhatók. A miskolci tál jegyében „Butykay Miskoltzon”-bélyeg van, míg az egyik telkibányai tálon ugyancsak megtalálható⁶⁵ a nagy H-betű, mint az akantusz-leveles, öblében plasztikus rozetta-díszes, 838-as évszámú miskolci tálon. Bár a másik plasztikus szőlőmintás telkibányai tál 853-ban készült⁶⁶ – másfél évtizeddel később – az előbbi tál alján is található H-betű itt ugyancsak Hüttner nevét jelzi.

1842-ben a csőd miatt a miskolci kőedénygyár átmenetileg beszünteti működését, munkásai szétszélednek. Hüttner „ezelőtt mintegy 10 évvel . . . tanuló Morva és Csehországban a porcelán- és kőedénygyártást, Apátfalván az egri papnöveldei intézettől, mint tulajdonostól, a kőedénygyártási jogot kibérelte, s kőedényt és vedgewoodot kezdte gyártani . . .” Hüttner azonban „csekély anyagi erővel bírván” csak néhány évig tudta kézben tartani a bérleményt, s

az árendából bíróilag kiutasítottak.⁶⁷ Molnár adatai szerint⁶⁸ ennek ellenére továbbra is Apátfalván marad egészen 1852-ben bekövetkezett haláláig. Így tehát Hüttner tevékenységének Telkibányán és Miskolcon kívül Apátfalva a harmadik, egyben leghosszabb állomása. Rövid, mindössze 38 évet kitevő életéből Telkibányán és Miskolcon együttvéve sem töltött annyi időt, mint Apátfalván. Ennek alapján az apátfalvi anyagban is találkozunk kell a H-betűvel, vagy enélkül készült olyan kőedény-tállal, mely az említett egyik, vagy másik típushoz sorolható. Valóban, az apátfalvi gyár egykori készítményei között található egy plasztikus, szőlővel díszített kőedénytál,⁶⁹ melynek pontos megfelelője Miskolcon ugyanúgy megvan, mint Telkibányán, azonban míg a miskolci tál színezetlen, Apátfalván a szőlőt és levelét mázfeletti késsel kontúrozták. Emiatt nem annyira a miskolcihoz, mint inkább a telkibányaiakhoz hasonlít, ahol szintén kontúros példányok készültek. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy Hüttnernek Miskolcon, Butykay gyárában más adottságok álltak rendelkezésére, mint Telkibányán. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Butykay érdekei különböztek Bretzenheimétől. Egyébként a miskolci készítmények túlnyomórészt bekorongolt, plasztikus mintájúak, csak a legtrikáiban vannak közöttük színezettek. Ez talán annak is tulajdonítható, hogy a gyárnak nem volt megfelelő számú és felkészültségű festője, ezért az átlátszó-máz bekorongolt áruk készítését szorgalmazták.

Nemcsak Miskolcon és Telkibányán készítettek plasztikus kőedényeket, hanem más európai és magyar kőedénygyárakban is. A legtöbb plasztikus edényminta német- és cseh gyárakból került Magyarországra elvándorolt munkások közvetítésével. Ezen kívül gyakori volt az egyes edények utánzása is. Miután a minták maguk is átvételek voltak, nem merült fel – legalábbis nem tudunk róla – a szerzői, vagy készítői jog kérdése. Hüttner Morvaországban tanult, s így valószínűleg onnan hozta magával a mintát Telkibányára, ahol dolgozott 1835 és 1838 között. Abból azonban, hogy még az egyik, 1853-ban készült kőedénytálon is megtalálható a benyomott nagy H-betű, feltételezhetjük, hogy a két szóbanforgó tálat Hüttner készítette, ezért vezetéknevének kezdőbetűjét halála után is feltüntették.

Ugy látszik, kőedénygyáraink gyakorlatához tartozott, hogy a vezető nemcsak bérlőszerű viszonyban állt a tulajdonossal, hanem a minták beszerzése is feladata volt. Hüttner József mintáival nemcsak Miskolcon találkozunk, hanem Telkibányán, sőt Apátfalván is, ahova 1842-ben költözött. Arra a kérdésre, hogy Miskolcon ő készített-e első ízben porcelánt ma még nem tudunk biztosan igennel válaszolni. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy átköltözésével egy időben jelenik meg a porcelán Butykay gyárában, mintegy jelezvén a történetek közötti összefüggést.

Különbőn más betűvel jelzett tárgyat is találhatunk a telkibányai edények között. Jeney Dezső tulajdonában van egy 838-as évszámú benyomott M-betűs tál, melynek díszítését egész peremét betöltő kék minták alkotják. A gyár

1836-os személyi listáján M-betűvel kezdődő névvel nem találkozhatunk, de mégis lehetett ilyen kezdőbetűs dolgozója ebben az évben a telkibányai porcelángyárnak, mint ezt a gönci plébánia egyik ezévből származó bejegyzése bizonyítja. Az 1836. február 14-i bejegyzés szerint M-betűs gyári dolgozó: Mauer Ignác, akit az anyakönyv – mint már említettük – „Fabrica Director”-nak, vagyis gyárigazgatónak említ. Volt ugyan egy másik M kezdőbetűs dolgozója is: Müller Jakab, akit 1834-ben töröként említenek s már 1835-ben nincs rajta a gyáriak jegyzékén, Sztrihovszky András törös került helyére. Nem kétséges, hogy itt is hasonló jelenséggel állunk szemben, mint fentebb Hüttner esetében, vagyis Maurernek is volt olyan terve, melyet a gyár tömegtermelésre felhasznált.

A tál formailag nem különbözik a hagyományos tálformáktól, nagy, sekély öböl és keskeny perem jellemzi. Mintáiról azt mondtuk, hogy az egész peremet betöltik. Ez a minták jellege és kék színe, az előadásmód Maurer fajanszban való jártasságát tanúsítja. A poercelánnál ugyanis ritka az ismétlődő motívum, s ha van is ilyen, mindig apró, finoman kidolgozott. A telkibányai tál peremdíszének motívumai nagyméretűek és az ismétlődő díszítményeket – a stilizált szírmokat – késsel, színnel töltötte ki a festő. Ekkora felület egy színnel való kitöltésénél bármilyen körültkintően járt is el a festő, az ecset nyomait nem lehet eltüntetni. A fajansz rusztikus műfaj, ezért ott ennek nincs különösebb jelentősége. Ezzel szemben a porcelánnál ezek a „nűanszok” feltűnőek, és szemben állnak a porcelán már kialakult anyagszerűségével. Ilyen csak fehéredény készítőitől eredhet. Ebben sincs semmi különös, ha meggondoljuk, hogy a herendi gyáralapító Stingl Vince is fehéredényesként kezdte tevékenységét Herenden s csak később tért át a kőedényre, majd megpróbálkozott a porcelánnal. A fajansz és a kőedény között távolról sincs akkora különbség, mint első pillanatra gondolnánk. A díszítés módjai és lehetőségei ugyan különböznek, de anyaga és gyártástechnológiája nincs olyan távol egymástól. Nem véletlen, hogy fajanszüzem kőedényüzemmé való átalakulására is találunk példát Magyarországon a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről. A fehéredényes mindig ott hagyja kézjegyét akár kőedényekhez, akár porcelánhoz nyúl.

A tál formája ugyan megszokott, hagyományos, mégis érezhető rajta olyan sajátosság, mely nem a porcelánhoz, hanem a fajanszhoz kapcsolja. Az ilyen nagy öblű, keskeny peremű tálforma a XVIII. század közepén, illetve második felében terjedt el Magyarországon. E forma hosszú fejlődés eredménye. A XVII. században még a kicsi, mélyöblű és széles peremű tálformák kedveltek. A perem elkeskenyedése és az öböl nagyobbodása lassú – több mint százéves – fejlődés eredménye. Érdekes, hogy ez a fejlődés csak népies keramikáinkon mutatható ki, a manufaktúrális kerámiákon nem. Azzal a furcsa helyzettel kell számolnunk, hogy a XIX. század eleji gyári kerámiánk nem a manufaktúrális hagyományokhoz folyamodott – mint példánk is mutatja –, hanem a

népies fajanszhoz. Ennek oka elsősorban közvetlen személyi kapcsolatoknak tulajdonítható. Nem vitás, hogy népies kerámiáinknak ezt az irányzatát a habánok, illetve utódjaik képviselték, ők készítették a XVIII. század végén, a XIX. század elején ezt a táltípust, mely az 1830-as évek végén Telkibányán feltűnik.

A motívumok vizsgálata további pontosítást tesz lehetővé. Ha ugyanis a tálforma csak megközelítően utalna a készítő habán tanultságára, a motívumok vizsgálata arra is egyértelmű választ ad, hogy a készítő, illetve a tervező a fehéredényesek melyik csoportjához tartozott. A motívum karakterét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az olyan felépítésű, mely egykori habán korszóink, bokályaink bizonyos típusain megtalálható. Ezek a korszók, bokályok többnyire kékvonalas díszűek. Mintáik rajza gondos, mégcsak feltételeznünk sem lehet, hogy festésüket nyers állapotban eszközölték volna. Ezt a díszítőmódot többnyire manufaktúrákban alkalmazták, az edények egyéb jellegzetességeiből mégis nyilvánvaló, hogy a Pozsony megyei Nagylévárdon készültek az edények e típusai. Nagylévárd, Szobotist habánjai II. József türelmi rendeletének hatására fellázkodtak a követelték vallásszabadságuk proklamálását. A felkelést a hatóságok elfolytották, a zendülőket letartóztatták. Emiatt sok volt anabaptista vándorolt el ezekben az években, évtizedekben Szobotistról, illetve Nagylévárdról. E vándorlás eredményeképp az ország legkülönbözőbb városaiban, váraiban, falvaiban tűnik fel egy-egy közülük. Ilyen volt a tál tervezője, Maurer is. Sajnos, származási helyét nem jegyezték fel az anyakönyvekben, születési évét is csak közvetlen adatokból ismerjük. 1829-ben 26 éves volt, tehát 1803-ban, vagy e körül született. Helyi leányt vett el feleségül, de úgylátszik mégsem volt sokáig Telkibányán. Hajlamosak vagyunk homogénnek tekinteni a telkibányai porcelán 1838-ig terjedő időszakát, pedig – éppen Maurer példája bizonyítja – a Hüttnerék szándékával ellentétes tendenciák is teret kaptak Telkibányán az 1831 és 1838 közötti időszakban. Maurer és az általa képviselt irányzat, az ún. „fajanszstílus”-t követte, míg a Hüttnerék – elsősorban Hüttner Mátyás – a kőedényt igyekeztek porcelánosítani, a kettő közti határ így összemosódott náluk. Innen van, hogy sok olyan tárgyat ismerünk Telkibányáról, melynél nem nehéz megmondani, hogy kőedény, vagy porcelán. Ebben a telkibányai „porcelánanyag”-nak is szerepe volt, hiszen az ebből készült tárgy nem porcelán és nem kőedény, hanem ún. „átmeneti műfaj”. Hüttnerék, bár a kőedénygyártás területéről kerültek a korai magyar porcelángyártás élvonalába, mégsem a kőedények ismert rusztikusságát játszották ki, hanem arra a porcelán finomságát akarták átültetni. Szerették az apró, kecses tárgyakat, edényeket, kispasztikákat. Maurer hozzájuk képest ismert „fajanszstílusával” a visszahúzó erőt jelentette, bár benne is megvolt az igény a kecsesség iránt, mert tálja is porcelánba átültetett fajansz, minden nehézkesség, rusztikusság nélkül.

Ha korábban azt hihettük, hogy a Hüttnerék és Maurer közt csupán személyi ellentétek feszültek, melyeket esetleg a herceg magatartása váltott ki, tévedünk, mert az ellentétek személyi látszatuk ellenére szakmai jellegűek voltak. Személyükben két ellentétes irányzat vívta harcát. Furcsa véletlen, hogy Hüttner József és anyja 1838-ban bekövetkezett távozásával sem az a tendencia győzött, melyet Maurer képviselt, vagyis nem a „fajanszosítás”, hanem egy harmadik, a kőedénykészítés. Mayer János nemcsak tanultságra nézve volt kőedényes, hanem Pápán és Herenden is evvel foglalkozott. Érthető, ha Telkibányán is ezt próbálta érvényesíteni.

Hüttner József és anyja távozásával egy korszak zárult le Telkibányán. Végülis teljesen mindegy, önszántukból hagyták-e el Telkibányát, vagy a körülmények készítették erre őket. Velük nem a szakértelem távozott Telkibányáról, hiszen Mayer János is kiváló szakember volt a maga nemében, hanem a korabeli porcelánművészetnek egy sajátos iránya ért véget. Hüttnerék helyesen mérték fel a korabeli szükségletet, nevezetesen azt, hogy megbízható használati edény sehol sem készül ezidőszert, ezért Telkibányán elsősorban ennek pótlására törekedtek és színvonalas dísztermények készítésére.

Ha a gyár készítményeit áttekintjük és az 1842 után készült árukat az 1838 előttivel összehasonlítjuk, érdekes eredményekre jutunk. A Hüttnerék idejében főleg művészi szempontok érvényesültek a gyár termelésében. Szép, díszes kivitelű áruk előállítására törekedtek. A cseh porcelángyárhoz hasonlóan gazdagon aranyozták s ezzel bizonyos felületi hatást értek el. Az arany gazdag alkalmazásán kívül a finoman festett edény-készítmények is elég gyakoriak Telkibányán 1831 és 1838 között. Feltűnő, hogy készítményeik közt a díszműáru és a használati edény aránya kb. azonos. Korán, már a 30-as évek elején kifejlesztették a kispasztikát, ami nemcsak arra mutat, hogy ügyes mintázóik, tervezőik voltak, hanem arra is, hogy a gyár gipszkészítőjében sem szűkölködött. Mégis talán az edények festettsége a legszembetűnőbb.

9. A MAYER-KORSZAK

Közismert, hogy egyszerre, egyidőben két Mayer János is szerepel a magyar kőedénygyártásban. Az egyik Pápán bukkan fel az 1830-as évek végén, a másik Telkibányán 1841-ben és utána. Az időbeli egybeesésből kiindulva egyesek vitatták, mások viszont állították a két személy azonosságát. Ez utóbbiak közé tartozott Molnár László is, aki az egyes dunántúli termékeken kívül a regéci porcelángyári készítményeken is látható, nyílhoz hasonlító jegy tulajdonosát Mayer János személyében vélte felismerni. Ezt a véleményét kifejti a herendi porcelángyár reformkori szakaszáról szóló tanulmányában⁷⁰ és az Iparművészeti törekvések a reformkorban Magyarországon⁷¹ (Akadémia Kiadó,

Bp. 1976.) c. könyvében megismétli annak igazolásául, hogy a dunántúli és a telkibányai gyárakban működött Mayer János egy és ugyanaz a személy. Az alábbi részt a szerző említett könyvéből idézzük:

„... A kannán a benyomott REGÉCZ jegy mellett mesterjegy is szerepel, amely két másik, ugyancsak regéci jegyű edényen is előfordul, de ezek mellett a gyártási időpontot jelző 845-ös szám is megtalálható. Az egyik nagyobb díszkorsó, a másik egy levesestál. A jegy egy olyan mester működését bizonyítja, aki nemcsak a kisebb tárgyak előállításához értett, hanem a nagyobb edények készítésének nehézségeit is ismerte. Csányi Károly ismert művében a pápai gyár 620., 622.sz. jegyeinél bár torzban, de felismerhetően azonos jegyeket közöl. Ugyancsak ilyen jeggyel találkozunk Kéry idézett művében is a pápai gyár jegyeinek ismertetésénél 14.sz. alatt. E két nyomtatott forrás és a fentebb említett három regéci bélyegű edény lehetővé teszi egy távoli összefüggés feltárását. Az Iparművészeti Múzeum 15.462 lt.sz. köedénytányérján PÁPA jegy mellett is szerepel a szóban forgó jegy. Ugyancsak ilyen jegy található a Herendi Porcelángyár gyűjteményében egy korai tárgyon is a Herend jegy mellett. A sérült kanna fenékjegyé alatt „841” és a szóban forgó jel foglal helyet. Ez a herendi gyűjteményben 502 sz. alatt található. Az eddig ismertetett öt porcelán, illetve köedény tárgyból és a közvetett személyi vonatkozású adatokból feltehető, hogy a jel tulajdonosa Johann Mayer, aki előbb Pápán, majd Herenden és végül Telkibányán működik, mindhárom helyen vezető munkakörben. Mayer nemcsak a pápai és herendi gyártási kísérletek eredményeit vitte magával Telkibányára, hanem minden valószínűség szerint valamelyik birodalmi porcelángyárban szerzett tapasztalatait is. Ez igazolja az 1840-es évek közepétől a gyár fejlődését, valamint termékeinek művészi színvonalát. A tehetséges pápai „Werkführer”, majd Stingl Vince társa, a regéci gyár igazgatója, Johann Mayer alkotó munkája messze túlnő hazai kortársaién, így méltán nevezhető az első hazai porcelánművésznek. Hiteles adat még ezeitig nem került elő Mayer regéci munkakezdesének időpontjára. Mihalik 1845-ben mint igazgatót említi, de valószínű, hogy előbb került oda”.

Mihalik szerint ennek elhíhetősége érdekében tisztázandó, hogy az a Mayer, aki előbb „a pápai, utóbb herendi köedénygyár igazgatója” volt, s 1842 február 21-én a pápai városi tanácstól kér működési bizonyítványt, tényleg azonos-e azzal a Mayer Jánossal, aki – egy 1845. évi igazgatósági ülés határozatának rendelkezéseiből következtetve – már 1841 óta a regéci porcelángyárral állt kapcsolatban.⁷² Ennek kiderítésére annál is inkább szükség volna, mert szerintünk – folytatja Mihalik Sándor – nem bizonyítható az az állítás, hogy a hazai kerámiai készítményeken látható és az 1-es számhoz, továbbá horgonyhoz is hasonló jegyek nem formaszámok, hanem Mayer János bélyegei. Megfelel a valóságnak, hogy azok nem formaszámok, mert több kerámiai darabunkon a formaszámokkal egyidejűleg, együttesen szerepelnek. Viszont ezeket a nyílszerű jegyeket Mayer János bélyegének vélni téves és túlzás. ... Ingatagok tehát a Mayer személyével kapcsolatban felállított tételek. A tárgyi és személyi adatok további bizonyítékaira van még szükségünk, hogy Mayer János tevékenységét, alkotó munkáját olyannak lássuk, amelyen valójában lehetett. Jelentősége mindenképpen túlnő kortársaién. Még nagyon sok konkrét adatot kell gyűjteni ahhoz, hogy egyértelműen bizonyított legyen: ő az első

olyan porcelánművészünk, akinek munkássága jelentősen összefügg a magyar kerámia- és porcelángyárak történetével.⁷³

„Véleményünk szerint megnyugtató hitellel ez idő szerint még az sem állapítható meg, — folytatja Mihalik Sándor a kétkedést —, hogy a pápai és a herendi gyárak élén az 1839 és 1840-es évek fordulóján igazgatói minőségben működött Mayer János tényleg egy és ugyanazon személy azzal a Mayerral, aki 1843-tól mint felügyelő dolgozott a regéci porcelánt gyártó telkibányai gyárban.”

Mihalik kétkedéseivel ellentétben úgy véltük, hogy a Pápán, Herenden, majd Telkibányán tevékenykedő Mayer János egy és ugyanaz a személy. Bár távol áll tőlünk, hogy a nyíl-szerű jelben Mayer János bélyegét véljük, hiszen e nyíl-szerű jel ugyanúgy feltűnik a Herendi Porcelángyár egyik kannájának alján, mint a telkibányai porcelángyár hordó-alakú edényén, noha a telkibányai hordó a 831-es évszámot viseli, a herendi kanna készítése ideje viszont semmiképpen sem helyezhető 1841-nél korábbra. Semmiképpen sem állíthatnánk, hogy készítője a Dunántúlról került Telkibányára, hiszen abból, hogy a jel előtt tűnik fel Telkibányán mint a Dunántúlon, éppen az ellenkezőjére következtethetnénk.⁷⁴ A jel azonban nem Mayer bélyege, hanem — mint a példák sokaságával bizonyíthatjuk — az 1-es számmal azonos, mely mindig a tárgy formaszámát jelöli. A telkibányai gyár szolgálatába lépő Mayer Jánosnak a pápai Mayerral való azonosítását más módon és más eszközökkel kell végeznünk.

Amíg Mayer János adatai nem váltak nyilvánvalóvá, addig csak azt tudtuk, hogy egy Mayer János nevű kőedénygyártó eltávozása Herendről és egy ugyanilyen nevű megjelenése Telkibányán, időben hozzátétőlegesen egybeesik. Ebből már megkockáztattuk azt a feltételezést, hogy a két név mögött valószínűleg egy személy van. Mihalik Sándor munkássága nyomán a Pápán, majd Herenden dolgozó Mayer Jánosról sok biográfiai és szakmai adatot sikerült összeszednünk.⁷⁵ Ezek szerint Mayer János a csehországi Tannowa-(Dannova)-ból származott át Magyarországra s került Pápára, ahol bekapcsolódott a magyar kőedénygyártásba. Mindenesetre 1837. december 1-én még a pápai gyárban „kőedényt készítő legény”-ként dolgozik, s már intézés alatt van lakhatási engedélyének kiadása arra az esetre, ha hazájából „a kért végső el bocsájtás” megérkezik. Az ügy csak kerek másfél év múlva, 1839. április 9-én nyer végleges elintézt. Ezalatt ismerkedik meg Csernoszter Ceciliával, Csernoszter János pápai polgár és felesége, Schuster Erzsébet leányával. Első gyermekük a kis Aloyzia 1838-ban születik, akit szülei együttélésének rendezetlensége miatt, április 23-án mint házasságon kívülit tartanak keresztség alá Kelemen Márton és Vilmand Erzsébet, keresztszülők jelenlétében. 1839. március 23-án újabb, immár a második házasságukon kívüli gyermeküket keresztek: József Ferencet. A 27 éves Mayer János „polgár” és a 22 éves Csernoszter Cecilia „pápai lakosok” 1839. május 27-én esküdnek össze Pápán. Ibi Fe-

renc és Ádám Ferenc tanúk jelenlétében.⁷⁶ Harmadik gyermekük, a kis Cecil herendi tartózkodásukkor születik, ezért a szentgáli katolikus templomban keresztelik 1841. június 2-án Gruber János és Hertz Erzsébet herendi lakosok, mint keresztszülők jelenlétében. Negyedik gyermeküket, Sándor Jánost 1842. február 20-án Pápán keresztelik. Ekkor már nincsenek Herenden. Eszerint pápai, illetve herendi működésének nyomaival a pápai katolikus plébánia anyakönyveiben találkozhatunk. Ezek szerint ha ő már nem is, felesége még itt van, mert a katolikus plébánia keresztelési anyakönyve szerint itt keresztelték Sándor János fiát 1842. február 20-án.⁷⁷ Abból viszont, hogy a pápai Tanács 1842. február 26-án erkölcsi bizonyítványt állít ki részére, mely lehetővé teszi, hogy munkát vállalhasson arra következtethetünk, hogy már 1841 második felében vagy végén búcsút vett Herendről. A Telkibányán igazgató Mayer János is ekkor tűnik fel. Egy Bretzenheim-levéltári adat szerint már ő fizeti ki a munkások 1841. évi bérét.⁷⁸ A két Mayer János egyezését vagy különbözőségét nem tudtuk eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján. Hiába ismertük egészen részletesen a pápai Mayer János személyi adatait, a Telkibányán fel-tűnt Mayerral nem tudtuk ezeket szinkronba hozni.

A telkibányai református egyház és a gönci katolikus plébánia (melyhez leányegyházként Telkibánya tartozott és ma is tartozik), anyakönyveit tanulmányozva feltűnt, hogy a gyáriak már a kezdeti időtől szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Ellátták egymás keresztkomai tisztét, tanúskodtak a házasságkötéskor stb. E megfontolásokból kiindulva fordultunk az anyakönyvekhez, bízva abban, hogy Mayer János és felesége sem lehetett kivétel e szokás alól. Az anyakönyvekben valóban sok vele, feleségével és családjával összefüggő adatra bukkantunk, Mayer János neve 1842. február 10-én tűnik fel először a gönci katolikus plébánia 1838-tól 1845-ig terjedő Vegyes-anyakönyv-ének 261. oldalán. Ekkor keresztelik Kolosey György „Porcelán igető” és Nagy Anna, János nevű fiát. Keresztszülőkül Mayer Jánost és Kerekes Veronikát említik. Négy nap múlva ismét keresztkomák a Mayerek: ekkor Volovits András „porcelános” és Alexander Anna József nevű fiát kereszti feleségével, Csernoszter Ceciliával együtt.⁷⁹ Ez az első olyan adat, ahol feleségével, Csernoszter Ceciliával együtt említik. Fontos ez az adat azért is, mert világosan mutatja, hogy a Telkibányára költöző és a Herendről távozó Mayer János egy és ugyanaz a személy. Csernoszter Ceciliáról már Mihalik is írt, az ő kutatásai-ból tudjuk, hogy pápai volt és 1842 elején itt szülte Sándor József nevű gyer-mekét.⁸⁰ Egyébként az egyik legfigyelemreméltóbb telkibányai adat éppen ezzel a gyermekével kapcsolatos. A gönci plébánia halálozási anyakönyve sze-rint Mayer János és Csernoszter Cecília, János József nevű fia már Telkibá-nyán halt meg 1842. augusztus 12-én.⁸¹ Ezek szerint a gyermek még hat hó-napot sem élt. Ezzel szemben a gönci anyakönyv szerint hat hetes volt mikor meghalt „kelevény”-ben. A neve is hibásan szerepel a gönci anyakönyvben,

hiszen nem Sándor József volt, hanem Sándor János. Mint láttuk, József nevű fia már volt, újabb gyermekét erre már nem keresztelhetette. A felesége nevét is hibásan írták Csernoszter helyett Csernosztra-nak. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy az elhalt gyermek születési helyéül Pápa szerepel a gönci anyakönyvekben.⁸² Ez is bizonyítja, hogy a pápai és a telkibányai Mayer János valóban egy és ugyanaz a személy.

Adataink jelzik Mayer János útjának kiemelkedőbb állomásait. A csehországi Dannovából érkezett a Veszprém megyei Pápara, melynek kőedénygyárában munkát talált. A Vinter-féle pápai kőedénygyár komoly nehézségekkel küszködik ebben az időben. A Vinter-örökösöktől a későbbi gyáralapítóhoz, Fischer Mórchoz kerül. Az intézményt 1839-ben Mayer György veszi meg az örökösöktől.⁸³ Ez a Mayer György nem volt rokona Mayer Jánosnak. Mayer János még 1839-ben is a pápai kőedénygyárban dolgozik. Őt bízza meg az úriszék azzal, hogy a Mayer György által megvásárolt pápai kőedénygyár raktárának leltárát Solemarz Józseffel együtt készítse el. Az 1839-es év első felétől Mayer János neve gyakran szerepel különböző pénzügyletekkel kapcsolatban. Előbb mint kezesen hajtják be a hitelező adósságát, 1839. augusztus 11-én azonban mint kölcsönvevő is szerepel. Ekkor vesz fel feleségével, Csernoszter Ceciliával 1.800 forintos kölcsönt Fischer Mórictól.⁸⁴ Ekkor történt, hogy 1839 nyarán Mayer János Werkmeister kilép Mayer György pápai kőedénygyárából és szeptember hó 19-én már a herendi gyárban dolgozik. Uglátszik családja továbbra is Pápan marad, mert 1840. július 28-án, Mária Anna nevű gyermekét nem Herenden, illetve az illetékes szentgáli plébánián anyakönyvezik, hanem Pápan. Veszprém megye 1841. március 1-i közgyűlésén Mayer János és felesége Tschernoster Cecilia, valamint Tschernoster Erzsébet ellen bejegyzik azt az 1.800 forintot, mellyel Fischer Móricnak tartoznak.⁸⁵ A herendi gyáralapító Stingl Vince ekkor már kiesett a herendi gyár tulajdonából, s mint a fenti bejegyzés bizonyítja, Mayer herendi pozíciója is inog. Fischer ekkor még nem tulajdonosa névlegesen a herendi kőedény- és porcelángyárnak, a gyár Mayer névvel szerepel. Egyszerű kőedény tárgyak készültek ekkor Herenden, mint a MAYER IN HEREND-bélyeges talak bizonyítják. E kőedénytalak nagyjából olyan színvonalúak voltak, mint más ismert magyarországi kőedénygyárak produktumai. Sőt, az a körülmény, hogy peremük többnyire festett díszű, arra mutat, hogy a gyárnak – más ismert magyarországi kőedénygyárral ellentétben – festőapparátusa is volt. A Mayer-műhelyből porcelántárgyat nem ismerünk, nem tudjuk, hogy készült-e ilyen? Az a körülmény azonban, hogy 1840-ben két olyan gyár versenyez a porcelán gyártás elsőbbségének megszerzéséért, melyben Mayer János dolgozott (Pápa) és amelyben még ekkor is dolgozik (Herend) arra mutat, hogy a porcelángyártásban is lehetett jártassága.⁸⁶

Erre mutatnak Mihalik Sándor kutatásai, aki szerint szintén Mayernak jutott a döntő szerep a pápai és a herendi porcelánmassza kialakításában. Nem

véletlen tehát, hogy Mayer György éppen abban az időpontban, 1839. június 28-án nyújtja be Veszprém megyéhez azt az esedező levelet, amellyel a kiváltságot a pápai porcelánedényeire is kéri. Amikor Mayer János Pápáról menőben volt s már valószínűleg előtte is nyilvánvaló, hogy Pápáról Herendre költözik, Herend tulajdonosa ugyan név szerint még Stingl Vince, a valóságban azonban már tőkéje révén Fischer Móric.⁸⁷ Bizonyára szakértelmének tulajdonítható, hogy rövidesen Herendről is mennie kell.⁸⁸ Az összefüggések érzékeltetéséhez tudnunk kell, hogy Fischert szenvedélyesen izgatták Stingl porcelánmassza előállításában elért eredményei.⁸⁹ Stinglnek azonban 1841 elején távoznia kellett Herendről. Távollétében Mayertől remélte a receptúrák titkának felfedezését. Meg is tett mindent ennek érdekében, Mayer az úrkúti földdel helyettesítette a zettlített, így Stingl eredményeitől eltérő irányba terelte Fischer próbálgatásait.⁹⁰ Nem tudjuk, szándékosan vezette-e félre ezzel Fischert vagy maga sem volt tisztában Stingl arkánumaival? Az előbbi feltételezés a valószínűbb, mert az úrkúti földdel való kísérletezés után alig néhány hónappal már mennie kell Fischer porcelángyárából. Valószínűleg Herendről egyenesen Telkibányára vitt az útja. A nagy távolság és néhány formáság miatt ez ugyan halasztódhatott valamit, tény azonban, hogy 1841 végén már Telkibányán van.⁹¹ 1842 elején – talán éppen február hónapban – ismét Pápán van. Abból, hogy Sándor János nevű fiacskájának születésnapján, 1842. február 20-án kapja kézhez szülőházából elbocsátó levelét, arra következtethetünk, hogy február 20-án, vagy alig azután Pápan tartózkodik és intézkedik családjá elszállításában. Ettől kezdve életük eseményeit már Telkibányán konstatálhatjuk, főleg az itteni református és a gönci katolikus plébánia anyakönyveiből.

Kérdés, miért esik a választás Mayer Jánosra és miért a herendi kőedény- és porcelángyártás területéről próbálják a vérátömlesztést biztosítani és nem máshonnan? Ehhez tudni kell, hogy Herend és Telkibánya között a különbségek ellenére sok hasonlóság akadt. Ma még nem tudjuk mire vélni annak az okát, hogy például a telkibányai gyár éppen Stingl herendi letelepedésekor, 1826-ban létesült s az első készítmények ugyanúgy 1831-es évszámúak, mint amikor Stingl porcelánkísérleteit Herenden elkezdte.⁹² Herend nagyjából hasonló ívet futott be mint Telkibánya. Első terméke ugyan fajansz, illetve kőedény volt, majd porcelán előállításával próbálkozott, közben az üzem folyamatos művelése érdekében kőedényt készített. Telkibányán csak az utóbbi kettő, vagyis porcelán, illetve kőedény készítésével foglalkoztak egyszerre egyidőben. Mayer János a pápai kőedénygyárból került át 1841-ben Telkibányára. Ebből azt hihetnénk, kizárólag a kőedénykészítés volt a szűkebb szakmája. Ezzel szemben 1839–40-ben nemcsak tárgyi, hanem írásos emlékek is bizonyítják porcelánelőállítási kísérletek is folytak a pápai kőedénygyárban.⁹³ Más kérdés, hogy a Helytartótanács a megye javaslatának helyt adva, nem járult hozzá, hogy Mayer György a kőedény mellett porcelánt is készíthessen

állami privilégium alapján. Kossuth Lajos „gyermekdednek” minősítette 1842-ben az első magyar műipari kiállításon szereplő pápai porcelánokat, ez azonban nem változtat a tényen, hogy Pápán 1839-42 között – tehát éppen Mayer ott tartózkodásának éveiben – porcelánkészítés is folyt. Herenden is hasonló helyzet fogadta. Stingl porcelánelőállítás kísérletei ekkor már a végleg eredménytelennek mutatkoztak. A készítő a csődhelyzetek szorító gyűrűjében élt s ha egyáltalán működtette szegényes üzemét fennmaradása érdekében, alig készített egyebet köedényen kívül. Mind emellett Mayernek itt is módjában állt porcelánnal foglalkoznia, hiszen az ahhoz szükséges szerszámok, felszerelések rendelkezésre álltak. Mayer nevével csak köedénytálok maradtak fenn Herendről, de hogy a porcelánkísérletekbe is befolyt, arról a Fischer Mór 1841–1843-as porcelánkísérleteiről fennmaradt jegyzék tanúskodik.⁹⁴ Ebben többször találkozhatunk Mayer nevével és kísérleteinek eredményeivel. Igaz, hogy Fischer – noha fennen hangoztatta, hogy hazai alapanyagokból állítja elő porcelánjait – cseh kaolint és osztrák földpátot használt porcelánjai készítéséhez, csupán a porcelán harmadik alapanyaga, a kvarc volt esetenként hazai termék. Fischer többféle kvarccal próbálkozott, így a sopronival, melyet az Ikva mentéről termelt ki, a lózsival és a Veszprém megyei úrkútiával. Bár a cseh porcelán képlete (a különböző alapanyagoknak egymáshoz való arányai súlyban, vagy százalékban) adott volt, az alapanyagok kívánt mennyiségben való behelyettesítése azért nem ment egyszerűen, mert a hazai kvarc, valamint a hozzá adagolt égetett cserép-anyag nemcsak a kaolin adott viszonyát változtatta meg, hanem a második komponensét, a földpátét is. Fischernek – éppen a termelés kísérleti stádiuma miatt – igen sok rontott és eladhatatlan fehér-áruja (égetett cserepe) maradt fenn, melynek hasznosítását az üzem rentábilis vagy csak kis veszteséges működtetése indokolta. Ezekben a próbákban Mayer Jánosnak döntő, mondhatnánk kulcsszerepe volt. Telkibányán a köedény mellett többnyire porcelánárut készítettek. Itt viszont a kvarc mellett a kaolin is hazai alapanyag volt. Ezért a porcelán sikeres előállításához még több és még sokoldalúbb kísérletekre volt szükség. Tudta ezt Bretzenheim, illetve megbízottja is. Ezért vitték át Mayert a Hüttnerék által megüresedett helyre. Csupán érdekességgént említjük, hogy míg Hüttnerék – és Maurer is – a kulcsint, a tetszetős megjelenést szorgalmazták, Mayer János az anyag minőségének fenntartása mellett a használhatóság követelményeinek betartására törekedett. Mayer volt-e az aki Stingl figyelmét a hazai alapanyagokkal való kísérletezés eredménytelenségeire felhívta és a zettlitzi kaolinra állította az üzem, nem tudjuk. Tény, hogy Mayer alatt már a zettlitzi (helyenként a passauai és regensburgi) kaolinnal dolgoztak Herenden.⁹⁵ Ugyancsak tény, hogy Telkibányán is az ő idejében használnak először a hazai helyett cseh kaolint, 1846-ban. Feltehető, hogy az erről való átállás miatt esett rá Bretzenheim választása. 1841–42-ben, tehát közvetlenül a Telkibányára érkezése előtti években Mayer János masszamesteri teendőket látott el Herenden, Fischer műhelyében. Bár

Herenden ekkor már javában folyt a porcelánkészítés – számos 1841-es évszámú herendi edény maradt fenn napjainkig múzeumainkban a massa- és máz előállítási kísérletek mégsem szüneteltek egy pillanatra sem, mint ezt Fischer Mór égetésprobáiról készült feljegyzései mutatják. Ezekben Leopold mellett Mayer neve is többször feltűnik egy-egy recepttel. Különösen az 1842. május 21-én kipróbált két recept érdekes. Ebből tudjuk, hogy Mayer és Leopold kísérletei nyilván Fischer ösztönzésére arra irányultak, hogy olyan masszát állítsanak elő, mely a lehető legkevesebb kaolinon és minél több cserépörleményen alapul. A zettlitzai alapmasszában 50 %-nyi kaolinhoz 29 % földpát és 21 % kvarc szükséges. Ha ebből a porcelán, illetve a cserépadalékot levonjuk, 51 % kaolint, 29 % földpátot és 20 % kvarcot kapunk. Fischer próbái – a receptek összetételéből következtetve – arra irányultak, hogy cserépadalék hozzáadásával a három alapalkotórészt, főleg a kaolin arányát a lehetőségig csökkentse. Tudjuk, hogy a kaolin és földpát csökkentésével, a kvarc növelésével a massa alapvetően átalakul. A földpát csökkentésével a massa ugyan még kökeménnyé ég, de átlátszó nem lesz, nem lágyul meg a tűzben. Ha a kavartartalom növekszik valami oknál fogva (pl. mázas cserépörlemény kerül felhasználásra) és a másik két alapanyag aránya a hagyományos alá csökken, szabályos köedénymassza áll elő. Fischer próbaégetés-jegyzékének említett 1842. május 21-i bejegyzésében a Mayernek, illetve Leopoldnak tulajdonított receptben a következő arányokkal találkozhatunk súlyrészben megadva.

Zettlitzai kaolin	105
Földpát	50
Kvarc	30
Cserépörlemény	75
<hr/>	
	250

Ez %-ra átszámítva:

Zettlitzai kaolin	42
Földpát	20
Kvarc	12
Cserépörlemény	30
<hr/>	
	104

Leopold még Mayer próbálkozásán is túltett, mert tovább növelte az összetételben a cserépörlemény arányát és annyira lecsökkentette a kaolin és a földpát mennyiségét, hogy készítménye köedénnyé vált. Leopold receptje Fischer feljegyzései szerint:

Zettlitzai kaolin	105
Földpát	50
Kvarc	30
Cserépörlemény	75
<hr/>	
	290

Ez %-ra átszámítva:

Zettlitz kaolin	36
Földpát	11
Kvarc	17
Cseréporlemény	36

100

A Mayert túlteljesítő Leopold receptjét az alaprecepttel összevetve még nyilvánvalóbb, hogy nem porcelán, hanem kőedénymasszával állunk szemben. Furcsa dolog, hogy míg máshol, pl. Pápán, a kőedénytől jutottak el a porcelánig, Herenden s éppen Mayer révén a porcelántól jutottak el, az előbbitől eltérő indítékok alapján a kőedény előállításáig. A kőedényre nem annyira az edény, mint inkább a pipakészítés miatt volt szükségük. Ugyálszik, csak mellékesen foglalkozott Mayer Herenden kőedény készítéssel.

Mayert megelőzően Telkibányán a kőedény mellett főleg porcelán előállításával foglalkoztak. Így érthető, ha Mayer személyében olyan szakembert akartak az üzem élére állítani, aki nemcsak a porcelán, hanem a kőedény előállításában is otthonos, tehát mindkét követelménynek képes megfelelni. Vajon tanúsítják-e telkibányai példánk is ezt a feltevést?

A telkibányai református egyház 1849–1905-ig terjedő anyakönyvének 3. oldala szerint Szabó István és Mándoki Zsuzsanna 1849. március 8-án született, Alajos nevű fiának keresztszülei Janitsek Alajos erdész, Mayer János és felesége, Csernoszter Cecília.⁹⁶ Turi János és Mészáros Borbála 1851. május 1-én született József nevű fiacskájának ugyancsak Mayerek a keresztszülei: Mayer József és Mayer Cecília.⁹⁷ Egy 1850. március 12-i bejegyzés szerint Menyhér János és Matusz Mária, János nevű fiacskájának keresztszüleiként ki is írja az anyakönyv,⁹⁸ hogy a keresztszülők Mayer József és Mayer Cecília kisasszony, vagyis az előbbi húga. Mint az említettekől nyilvánvaló, Mayer József alig lehet más, mint Mayer Jánosnak az a fia, akit 1844. augusztus 12-én kereszteltek Telkibányán⁹⁹ és nem az a József nevű, aki még 1839. március 23-án született Pápán. Cecília lánya sem az, akit még harmadik gyermekként Pápán kereszteltek 1841. június 2-án, hanem az, aki már 1843. július 10-én Telkibányán született.¹⁰⁰ A Mayerek gyakran voltak Telkibányán kereszt-komák. Többek között ők keresztelték 1843. október 23-án Paulik József „Porcelán fabrikás” és Apateczky Friderika, Ferdinánd nevű fiát.¹⁰¹ 1851. május 7-én ismét kereszt-komák: ekkor keresztelik Szabó István és Mándoki Zsuzsa, János nevű fiát.¹⁰² 1852-ben végre ki is írja az anyakönyv, hogy a „portzellán Gyár igazgató” Mayer Jánosról van szó, akinek felesége „tettes Csernoszter Czeccília”.¹⁰³ Szabó István „porzellán gyáros” és Mándoki Zsuzsa harmadik gyermekét: Teréziát is „Mayer János Porzellán Gyár birtokosának neje tettes Csernoszter Czeccília asszony és Szabó Ignác helyi jegyző” keresztelték. Csak mellékesen említjük meg, hogy 1852. március 1-én Mayer Jánost még mint „porzellán Gyár igazgató”-t említik feleségével, Csernoszter

Ceciliával.¹⁰⁴ 1853. május 15-én Csernoszter Ceciliát már úgy említik, mint „Mayer János Porcellán gyár birtokosának neje”-t.¹⁰⁵ Meddig élt, végig Telkibányán maradt-e, a református egyház anyakönyveiből nem derül ki, lévén Mayer János és felesége katolikus. Szabó István és Mándoki Zsuzsa 1853. május 13-án született Terézia nevű leányát neje Csernoszter Cecilia már nem vele, hanem „Ns Szabó Ignatz helyi Jegyző”-vel keresztelte együtt. Szabó István és Mándoki Zsuzsa 1856. november 12-én született Sámuel nevű fiának keresztszüleiként már egyikükkel sem találkozhatunk, keresztszüleikként „Ns Sárkány Pál Os (kola) tanító és neje Csályi Ersebet” szerepel.¹⁰⁶ Ugy látszik, rövid ideig lehetett a gyár birtokosa, mert 1853. május 15-én már csak Csernoszter Ceciliát említik a „Porcellán gyár birtokosának” nejeül. 1852. március 1-én még feleségével együtt említik Turi János és Mészáros Borbála, József nevű gyermekének keresztszülejeként,¹⁰⁷ ugyanezen év augusztus 29-én pedig Lutheranus András és Turi Erzsébet, István nevű fiának keresztszülejeként szereplő Kerekes János a „poertzellán gyár vezető” (hajadon leányával, Kerekes Veronikával).¹⁰⁸ Ezek szerint 1852. március 1-e és augusztus 29-e között kellett a porcelán gyárból elmennie, feleségének pedig 1853. május 15. és 1856. november 22-e között. Először arra gondoltunk, hogy meghalt. Ezt a feltevést azonban megdöntötte az a körülmény, hogy a gönci katolikus plébánia halálozási anyakönyveiben a szóbanforgó időben nem szerepel, valamint, hogy még a későbbi időben is találkozunk említésével.

Az anyakönyvi adatokból a gyár az 1849-50. évi működéséről nem kapunk képet, pedig más forrásokból tudjuk, hogy a gyár ha nem is állt le teljesen, alig működik. Bretzenheimet a honvédelmi bizottmány és a kormányzó hazaárulónak nyilvánította, javait elkobzás végett összeírták és felbecsülték. A gyárat ekkor Mayer János és Szentiványi Frigyes kezeli. A gyár ügyei Bretzenheim Bécsből Patakra való visszaköltözése után rendeződnek némiképp, de mint a kassai kereskedelmi és iparkamara 1852-53. évi jelentései mutatják, bár a telkibányai áruk kiválósága és keresettsége nem csökkent, a visszafejlődés állapota azonban megkezdődött. Hogy mindez Mayer személyével összefügg-e, vagy sem, nem tudjuk. Az azonban biztos, hogy 1857-ben már csak „kívülről” igazgatója a telkibányai gyárnak, hiszen ekkor már a regécsi üveg-huta bérlőjeként említik.¹⁰⁹

Ez a huta Regéczhez kb. egy órányira volt. 1851-ben az üzem három településből áll: Közép-, Ó- és Új-Hutából. E huták öse 1748-tól működött. Egyik, 1847 körüli feljegyzés szerint „a régi üveg huta ezelőtt az új hutában volt, honnan Ferdinánd (Bretzenheim) herceg alatt a közép hutába tétetett át, az előbbeni leromboltatván, s a mostani egészen újból készíttetvén Rötcker üveg gyár bérlője által”. 1841-ben Lányi Sámuel, 1845-ben pedig – közvetlenül Rötcker előtt – Radeczky József és társai bérelték. A bérlők a huta mellett lévő bérlői lakban laktak. A hutához tartozó egyik épületet „üvegnyújtó kemenének” hívták. E szerint öblösüveg készült benne a mult század közepén.¹¹⁰

Mayer János nyíltan szakított a Hüttneri korszak tradícióival és nem a díszműárakra koncentrált, hanem a jó kialakítású és csinos külsejű edényekre. Ebben az időben – legalább is ami az 1840-es évek elejét illeti – jelentősen megnövekedik az edényáru a gyár készítményei között. Az újak mellett a hüttneri korszak edénymintáit sokszorosítják. Készítményeik között sok a plasztikus mintájú, festést egyáltalán nem, vagy alig igénylő edényféle. Így pl. évtizedekig keresett és szívesen festett áru az öblén plasztikus szőlőlevelet mutató karélyos táltípus, melyről biztosan tudjuk, hogy Hüttner mintája volt. Legalábbis mindenhol feltűnik, ahol Hüttner megfordult, így nemcsak Telkibányán és Miskolcon, hanem Apátfalván is. Az egyik 1838-as évszámú és MIS-KOLCZ-jelzetes tálon rajta van a „H”-betű, Hüttner monogramja. Érdekes, hogy ez a táltípus Telkibányán még 1853-ban is feltűnik. Egyébként ezen is rajta van a Hüttner monogramot jelentő „H”-betű.¹¹¹

A gyár plasztikáit az Iparművészeti Múzeumban levő következő három porcelánsszobor képviseli: Telkibányai bányász, lovahajtó csillés és egy tulipánalakú gyertyatartón álló galambot tartó Kertészfiú. A bányász és csillés egy nagyobb tintatartóra is rákerült. A két figura közé a koronás magyar címert helyezték. Ez a tintatartó valószínűleg abból a gazdag kollekcióból való, amelyet a gyár a III. Iparműkiállításra küldött. A tárgy jegyzékben a készleten kívül még más díszedényeket is találhatunk. A tintatartónak szobrok nélküli szerényebb változata is fenn maradt, ugyancsak a kiállítás évéből. Ez utóbbi művészileg megoldottabb, a kiegészítés nem vált a plasztika előnyére és valószínűleg nem is készítették azt más alkalommal. A gyár kisplasztikái közül még kettőt kell megemlítenünk: a Gitáros fiú-t és a Harcos-t. Mindkettő kis-méretű, plasztikailag közepesen mintázott és cseh előképekre vezethető vis-sza. Művészi színvonaluk nem éri el a készletekét és a díszítményekét. A III. Iparmű kiállításon a sikeres részvételt minden valószínűség szerint a nagyobb méretű korszaknak és dohánytartóknak köszönheték. Edényeik izes népies formájukkal, finom festésükkel, eredetiségükkel hívták magukra a közönség figyelmét. Azonos formájú nagyobb méretű korszakot már 1844-ből és 1845-ből ismerünk Regécről. Ezek a kiállítottaknak csupán kísérleti darabjai, mert valamennyi között az 1846-os évszámú a legsikeresebb. Ugyan ide készült az a dohánytartó is, melyre Bretzenheim képét festették. Ezeknek az éveknek az a teáscsésze és csészealja a legszebb darabja, amely 1845-ben készült. A kecses neobarokk formán ülő finom gyümölcs-, virág és madárdísz bizonyítja a gyár-ban folyó korabeli igényes művészi munkát.

Mayer pápai tartózkodásának reminiscenciáját őrzi az Iparművészeti Múzeum egyik Regéc 848-as jegyű teáskannája. A regéci kanna csak abban tér el pápai elődjétől, hogy hiányzik róla a plasztikus indás, virágos díszítés, emiatt a felület teljesen simává vált. A fül plasztikus formája azonban mindmáig bizonyítja a pápai forma regéci átvételét.

Mayer János több mint egy évtizedig állt a telkibányai gyár szolgálatában. Nevéhez a magyar kerámiatörténet viszonylag hosszú és eredményekben gazdag évtizedei fűződnek. Alakja mindenképpen figyelemre méltó és megérdemli, hogy alaposabban, részletesebben foglalkozzunk vele.

10. A GYÁR STÁTUSZA – A BÉRLETRENDSZER KIALAKULÁSA

A telkibányai gyár státusza mindmáig ismeretlen. 1829. november 29-től a gyárat az igazgató működteti szerződésileg. Első igazgatója Hüttner Mátyás volt. A szerződés eredeti példánya nem maradt fenn, az 1838. november 7-i igazgatósági ülés jegyzőkönyvéből azonban sikerül néhány pontját, részletét megismernünk.¹¹² E szerint a szerződő igazgatónak bizonyos tőkét kell befektetnie a gyárba. Hüttner Mátyás 3.200 pengőforintot tett le a szerződéskötéskor, kautióként. E tőkét a szerződés 5. és 6. pontja szerint mindaddig nem kaphatja vissza, amíg a gyár az évi 2.000 pengőforint tiszta jövedelmet „s az ezen Summán felül az Uradalomnak a Fabrika felállítására befektetett tetemes tőkéjé”-t és kamatait be nem hozza. Az igazgató tehát erősen érdekelt volt abban, hogy a gyár olyan árut készítsen, mely a piacon eladható, hogy így alaptőkéjét az uradalomtól vissza kaphassa. Tudjuk, hogy a telkibányai gyár „egész övedelme a” mindennapi rendes költségeknek fedezésére” sem elegendő. 1838-ban, 9 évvel a gyár megindulása után a gyár (1840 után) a gyár bizományosait vizsgálják, megtették-e minden tőlük telhetőt az áruk eladásáért.¹¹³ Ebből arra következtethetünk, hogy az igazgató a bizományosokat okolta a gyár deficitese termeléséért. A telkibányai gyár a regéci uradalomhoz tartozott, de nem volt egy kasszán az uradalommal. Ugyanis az uradalmi kasszán kívül volt egy gyári kassza is. Bretzenheimnek minden törekvése arra irányult, hogy a gyár kiadásait a saját gyári kasszából fedezze. Természetesen ez nem ment mindig. Előfordult, hogy az uradalmi kasszából kellett a gyári kasszáat kiegészíteni. A Hüttnerék távozása után sem változott a gyár státusza. Továbbra is igazgató vezeti, bár átmenetileg (1841-ben) felügyelő – bizonyos Wagner Julius nevű – áll a gyár élén, aki az ellenőrrel együtt vezeti a gyárat.¹¹⁴ Az 1839. július 20-i igazgatósági ülés jegyzőkönyvének 6. pontjában a „Bányai Árendás”-ról olvashatunk. 1843-ban már Mayer János a gyár „felügyelője”,¹¹⁵ akinek ugyanúgy 600 forint a fizetése, mint Hüttner Mátyásnak volt annak idején. Tehát gyakorlatilag az igazgatói teendőket végzi, de még nem lépett szerződésre a herceggel. Csak az 1850-es évek utáni időből maradt fenn olyan adat, mely arra mutat, hogy a gyárat bérlik a földesúrtól. A gyár sajátos viszonyát furcsán tükrözi az a Tállyán, 1852. december 3-án kelt kimutatás, mely tulajdonképpen a regéci uradalomnak a fából és bevett nyers jövedelmét sorolja fel 1843 és 1852 között. A porcelángyár volt a legnagyobb fafogyasztó. Évente 600 öl bükkfát vett az uradalomtól. Bár más forrásokból úgy tudjuk,

hogy a gyár alig termelt 1849 és 1852 között, fafogyasztása a kimutatás szerint nem csökkent ezekben az években sem. A gyár státuszában beállt változást úgy tükrözi a kimutatás, hogy a fa árát a bérletrendszer felállításával ölenkénti 1 forinttal szemben 1 ft. 36 krajcárra emelték.¹¹⁶

11. A GYÁR BÉRLŐI

Talán a telkibányai gyár maradt legtovább közvetlen kezelésben, más kőedénygyárakat ekkor, sőt már évtizedekkel korábban bérlők irányították. Bérlők kezelték az egri püspöki szeminárium apátfalvi¹¹⁷ és a Károlyiak hollóházi kőedénygyárát is. Bretzenheimet talán a hosszabb ideig tartó távollét, a gyár állandó deficitese termelése bírta arra, hogy ne közvetlenül, hanem bérlői útján működtesse a telkibányai kőedénygyárát. Az első bérlő – 1849-től – a gyár akkori igazgatója, Mayer János lett.¹¹⁸ Őt közvetlenül Moll József kassai, majd Friedmann boldogkőváraljai, később Martini és Gerhard kassai lakosok követik. Ha meggondoljuk, hogy 1857-ben még Mayer János a bérlő, 1860-ban viszont már Fiedler Gyula, akkor nyilvánvaló, hogy a közbülső bérlők külön-külön még egy évig sem álltak a bérlemény szolgálatában. Érthető, ha mindent elkövettek, hogy a maximumot vegyék ki a kezdetlegesen berendezett kis kapacitású üzemből. A telkibányai kaolin egyre csökkenő volta arra bírta őket, hogy cseh import kaolinhoz folyamodjanak. Ez viszont igen költségessé tette a termelést. Ez idő alatt a korábbi szürkés-zöld és nem átlátszó fehér porcelán helyett olyan áru készült, mely színre fehér és átlátszó volt, minőség tekintetében bármely termékkel kiállta a versenyt. A porcelán egyre fokozódó versenye és a fenti okok készítették arra a bérlőket, hogy a porcelángyártás fenntartása mellett kőedényt is gyártsanak és a termelési költségeket fedezzék. A bérlőket – különösen a herceg 1855-ben bekövetkezett halála után – az uradalom egyáltalán nem támogatta a gyár csekély jövedelmezősége miatt, inkább kizsákmányolták a gyárat és semmiféle javításokat nem eszközöltek rajta. Mivel csupán néhány hónapig, esetleg egy-két évig működtek a gyárat, nem törekedtek jellegzetes termékekre, hanem a korabeli stílust és minőséget követték. Az 1850-es évek telkibányai készítményeiből sok fennmaradt, s így követhetjük ezeknek az éveknek a stílusát. Az egymást sűrű egymásutánban felváltó bérlők megmaradtak a régi formák és dekorok mellett. Különösen a szőlőleveles dekor volt kedvelt ezekben az években. Nemcsak Telkibányán ragaszkodtak ehhez, hanem más működő környékbeli kőedénygyárakban is. Ekkor már – az 1850-es években – egyre jobban meggyökeresedett a közvéleményben az a felfogás, mely szerint a kőedény nem lehet a díszműárak alapanyaga, mert ahhoz jóminőségű porcelánra lenne szükség. Viszont egyetlen porcelángyárunkban, a herendiben, egyre inkább a díszműárak gyártása válik fő céljá. Nem véletlen, hogy a 70-es években a Herendet

megszerzett Fischer-fiúk — apjukkal ellentétben — a kommersz-árakat helyezik a díszműárúk elé. Ez annak a törekvésnek a nyilvánvaló reakciója, mely a porcelánt a díszműárúkra tartotta fenn.

Az sem közömbös, hogy a bérlők nem voltak a kőedénygyártás szakemberei, viszont többen közülük bizományosi tisztséget töltöttek be, ezért, bár a gyártástechnológiai és művészeti kérdésekben nem voltak otthonosak, de a kőedényárúk kereskedelmi forgalmát mindenkinél jobban ismerték. Az 50-es években a kőedényáru már gyári termékeknek számított, s az árusítás a gyártól független, vagy ahhoz csak alig (bizományosként) kapcsolódó üzletekben, lerakatokban folyt. Ennek tulajdonítható, hogy a kőedényt vásárló már nem érezte magát a készítményhez olyan közelnek, mint az a tulajdonos, aki a terméket a készítőtől közvetlenül vásárolta, s ha akarta, ráfestette nevét vagy címerét, esetleg mindegyiket. Ezt az eltávolodást próbálták kiküszöbölni kőedénygyáraink — közöttük a telkibányai is — attól, hogy kívánatra a vásárlóknak lehetővé tették a készletekre nevük, vagy címerek festését.

A bérlő feladata nem csupán a működtetés, hanem a működtetés feltételeinek megteremtése is. A gyár az ötvenes években is olyan, mint amikor építették. Az építéstől eltelt három évtized alatt szinte semmilyen változást nem hajtottak rajta végre. Érthető, ha felszerelése elavult, korszerűtlenné vált. A kőedénygyárak két legfontosabb berendezése a máz és a massaörlő malom. Ezek karbantartása a kőedénygyár működésének legfontosabb feltétele. Érthető, hogy ezek hibásodtak meg legelőször, így helyreállításáról mielőbb gondoskodni kellett. Ennek ellenére csak Fiedler Gyula beállításával, 1862 után került sor új mázörlő malom építésére az Olsva alsó folyásánál. Az 1850-es évek bérlői szinte semmi változást, újítást nem eszközöltek a gyáron és berendezésén. Ebből is nyilvánvaló volt, hogy alkalomadtán, igyekeztek kilépni a bérleményből. A régies berendezésű gyár ílymódon még a befektetett tőkét — a bérlemény ellenértékét — sem fizette vissza. A termelés mértéke elenyésző volt. Egyetlen olyan darabbal sem rendelkezünk, melyről kétségtelen bizonyossággal tudnánk, hogy az 1850-es években készült. Az egymást sűrűn követő bérlők nem investáltak a gyárba, megelégedtek a termelésnek azzal a szintjével, mely az elavult berendezéssel elérhető volt. E bérletrendszernek tulajdonítható, hogy a tulajdonos földesúr a továbbiakban a háttérben marad, a gyárba egy fillért sem investál. A gyár a Regéc-zelést csak addig használta, míg működését az uradalmi kasszából biztosították. Ettől kezdve TELKIBÁNYA lett a gyár jelzése.

12. A GYÁR FIEDLER GYULA IDEJÉN

Amikor Fiedler Gyula a gyárat 1860-ban elődjétől átvette, a szó szoros értelmében csak romokat talált. Ezért mindenekelőtt tájékozódott a lehetsé-

gekről, majd csehországi tanulmányutra ment. Ennek során számos gyárat tanulmányozott át. Hazatérése után hozzáfogott a látottak, tanultak hasznosításához. Mindenekelőtt a gyár eddigi termékeit gondolta végig. Köztudott, hogy a gyárban már az 1830-as években is készült időszakonként a porcelán mellett kőedény, de a főtermék továbbra is a porcelán maradt kb. az 50-es évekig. A gyárnak nemcsak a külföldi porcelán volt veszélyes konkurrens, hanem az 1840-es évektől egyre fellendülő és külföldön is egyre ismertebbé vált herendi is. Végül is a herendi gyárral való verseny és a 48–49-es események miatt kezdték a porcelán készítését korlátozni Telkibányán. A Mayert követő bérlők alatt – amikor is a telkibányai kaolin kevés volta miatt a nyersanyagot drága pénzen Csehországból hozatták be a porcelángyártás tovább hanyatlott. A korábbi átlátszó fehér porcelán helyett nem átlátszó, hanem szürkés-zöld színű áru készült, bár minőségre nézve bármely termékkel kiállta a versenyt. A porcelánnal szemben azért is nőtt egyre a kőedény aránya, hogy a bérlők fedezhessék a bér, illetve a termelési költségeket. Fiedler mégsem a kőedényt, hanem a porcelán gyártását szorgalmazta. Jelentős költséggel megnagyobbította, illetve modernizálta a gyárat. Nemcsak „jobb agyagmalommal látta el a kezelési helyiséget megtágasította és jelen állapotának megfelelően edénykemencze építésével bővítette, de a porcelánanyag vegyítésében is oly hathatós javításokat tett, hogy jelenleg a telkibányai porcelán edény már oly tökéletes fehérségű, mint a cseh anélkül, hogy egyéb előnyös sajátágaiból veszített volna”. A helyi kaolin helyett mind nagyobb arányban cseh kaolinhoz folyamodott. A csehországi tanulmányút során nemcsak a porcelán technológiáját korszerűsítette, hanem úgy látszik a formákkal és dekorokkal is felszerelte magát. Masszajavítási kísérleteit 1867-ben, – tehát belépése után alig néhány évvel – már dícsérően emlegetik. Ezek mellett közönséges kőedényt is készítenek Telkibányán. Gyártásuknál jelentős változtatásokat eszközölt és mindkét üzleti ágban a minőség tökéletesítésén kívül, a gyártmány mennyiségét is megkészszerzte – olvashatjuk. A kőedénygyártásra való áttérést két ok is indokolta. Egyik: a porcelánmassza kifehérítését csak az új, elsősorban a cseh alapanyag tette lehetővé. Az erre való átállás viszont növelte a termékek árát és így módon nehezítette az eladást. A kőedénygyártásnak viszont eddig nem tapasztalt konjunktúrája nyílt, hiszen a kassai kőedénygyár néhány éve megszűnt, – a viszonylag gyenge kőedényt készítő hollóházi gyáron és a radványi kályhagyáron kívül több ilyen nemű gyár nem létezik a megyében. Érthető, ha Fiedler úgy döntött, hogy a porcelángyártást végleg beszünteti és csak kőedényt készít. A végleges átállásra 1870-ben került sor. Az 1860 és 1870 között, tehát Fiedler bérlősége alatt készült porcelánok teljesen cseh hatásúak, nemcsak formára nézve, hanem dekorra is. Előszeregettel alkalmazták az aranyat s az élénk színeket.

Ugyancsak figyelemre méltó szempont, hogy míg a porcelánhoz – legalább is a megjavított változathoz – külföldről, Csehországból kellett a költséges

nyersanyagokat beszerezni, a kőedényekhez szükséges legtöbb nyersanyag belföldön beszerezhető, sőt a legtöbb anyag Telkibányán vagy közvetlen környékén megtalálható. Az agyagot például a „Boglyos nevű pagonyban fekvő és a bányaüzemben tartozó tárnából nyeri”, melyet a „Bozsva-völgyben lévő két agyagmalomban őrltet. E malmokat vízierő hajtja, azonban kisegítőül megfelelő gőzgépet is alkalmaznak”.

Az átállást különböző okok könnyítették. Köztudott, hogy a bérlők már eddig is kénytelenek voltak a porcelán mellett időnként kőedényt is készíteni, a bér, illetve a termelési költségek fedezésére. Ezért a gyárban végig adottak voltak a kőedénygyártás feltételei, az erre való teljes áttérés nem igényelt még részleges rekonstrukciót sem. Ennek ellenére Friedler egy rekonstrukciót kitévő javítást, átalakítást eszközölt a gyáron. Erre azért volt szükség, mert az egymást sűrűn követő bérlők, hogy a bérletet kifizetődővé tegyék, igyekeztek kiaknázni a gyárat, ugyanakkor még az elemi javítási, karbantartási munkákat sem végezték el rajta. Friedlernek döntenie kellett, marad-e a porcelán mellett, vagy a kőedény készítést választja feladatának. A választásnál a már ismertetett, s külön-külön is figyelemre méltó szempontokon kívül a porcelángyártás korabeli állapotától sem vonatkozhatott el.

A tüzelőfát – melyből 4.800 m³-t használ fel a gyár évente – az uradalomtól kapják igen drágán. Az akkori kedvezőtlen verseny viszonyok között ez igen nagy tehertertele volt a gyárnak.

Az utak ekkor már sokkal jobbak, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Míg korábban egy-egy hosszabb esőzés után az üres szekér sem tudott a gyártól elindulni, ekkor már az utak olyan állapotban vannak, hogy nem szükséges 12 vonómarhát befogni egy megrakott kocsi elé ahhoz, hogy a gönci fennsíkgig vigyék.

A régebben épült felső malomtól nem messze Fiedler egy másikat épített, melyet szintén az Olsva vize hajt. Ezen őrlik az anyagot, a kovát, a pátot és a mázat, míg a másik malom csak az agyag és a máz őrlésére volt alkalmas három kövével. A malom Müller János mérnök tervei szerint készült. Az esetleges vízhiányból eredő zavarok megelőzésére Fiedler ehhez a malomhoz még egy 6 lóerős gőzgépet is felállíttatott.

Az itt előkészített agyagot a községben levő gyárba szállították át, mely ebben az időben áll 4 nagy munkateremből, 2 festőszobából, 1 mintázó kamrából és 2 áruaktárból. Hozzá tartozik még az égetőház, melyben van 1 bisquit- és 3 közönséges kemence, a tokkészítők helyisége, 1 laboratórium és a mázázó. A gyártott áru – a szakértők szerint – szép fehér, nem pettyes és kiváló szilárdsággal, tartóssággal bír. Fiedler – úgy tűnik – különös gondot fordít a máz alatti színekre, mert azok „sokkal szebbek, tisztábbak és erőteljesebbek”, mint amit más hasonló gyártmányokon láthatunk.

A gyár üzleti viszonyai 1879–80-ban és az ezt követő években kielégítően alakultak. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy Fiedlernek sikerült

Tóti Sándor budapesti porcelán- és kőedény nagykereskedővel előnyös szerződést kötnie. Ezen túlmenően, Tóti tekintélyes összegeket adott kamat nélküli kölcsönre a gyárnak, amivel az iparpártolásnak olyan példáját mutatta, mely a nagykereskedők részéről igen ritka volt.

A kassai kereskedelmi és iparkamara 1894. évi jelentése arról számol be, hogy a telkibányai gyár Fiedler Gyula és fia tulajdona, melynek felszerelése 1 kazán, 4 agyagszáritó, 36 korong, 7 égető kemence stb. 1894-ben kb. 35.000 forint értékű kőedényt állítottak elő Telkibányán és 86 férfi munkást alkalmaztak.

Azonban hiába volt kaolin helyben, más nyersanyagokat messziről kellett szállítaniuk. Ez nemcsak a század elején és közepén Telkibányán volt így, hanem még a XIX. század végén és másutt is. A miskolci kereskedelmi és iparkamara 1890. évi jelentésében olvashatjuk, „hogy agyagunk jó minősége folytán, a hazai kerámia-ipar által keresett cikk”. A mastinczi (Gömör megye) hegyek ásványait úgyszólván minden hazai kőedénygyár igénybe veszi, főleg az ott készült samottot. A Borsod megyei Tapolcáról, Miskolc mellől is szállítattik évenként nagyobb mennyiségű kocsirakomány agyag Rákosra, Ungvárra, sőt Hollóházára és Telkibányára is. A tapolcai agyag tehát nemcsak az ungvári gyár készítményeinek fontos alkotóanyaga, hanem a telkibányainak is. Az ungvári agyagipari iskolában eredetileg nagyszőlősi agyagot használtak, mivel azonban ezen aránylag alacsony hőfoknál nehezen tudtak hajszálrepedés mentes mázat alkalmazni, e helyett a fehér színre égő tapolcai agyaghoz folyamodtak. A masszát iszapolt krétával keverik, a mázat pedig frittelten alkalmazták. Az iszapolt kréta a 90-85 súlyrésznyi tapolcai agyag mindössze 10-15 %-a lehet.¹¹⁹

Megközelítően a telkibányai kőedények is így, ezzel az eljárással készültek a múlt század második felében, az 1900-as évek elején. E gyártási eljárásnak tulajdonítható, hogy az edények teste törékeny, szinte késsel kaparható, majdnem krétaszerűen porózus volt. Az alacsony hőfokon megömlő olmosbóraxos máz nemcsak a máz feletti díszítést tette alkalmassá, hanem a máz alatti is.

13. A PARASZTEDÉNYEK KORSZAKA

Kőedénygyáraink új iránya az 1880-as évektől: a magyaros stílus. Az edények e csoportját sajátos jegyek jellemzik, mindenekelőtt a fazekasedények formái és az élénk naturalis virág-díszek. Már az 1850-es, 60-as években is készítették ilyen jellegű edényeket kőedény gyáraink, de ezek széraszerű gyártása csak az 1880-as évektől terjedt el Magyarországon. Az első ilyen jellegű edény Városlődön készült, Lang és Mayer műhelyében. Ezért ezeket Lang-stílusú edényeknek nevezik. Kétféleképp készültek ezek az edények, máz alatti

vagy máz feletti festéssel, szabadkézzel vagy sablonnal. A legtöbb kőedénygyár a máz alatti módszert használta, mert a kőedény fehér színű alaptestével és az aránylag alacsony hőmérsékleten megömlő, átlátszó szintelen mázával nagyon alkalmas ilyen fajta díszítés-technikára. Az sem mellékes, hogy a máz alatti festéshez csak két égetés szükséges, a festés és a máz egyszerre ég rá az edényre, ezért előállításai költsége olcsóbb volt. A módszer gyengéje viszont abban van, hogy a festésnél a hibák korrigálása a likacsos és tapadós alapanyag miatt nehezzé, a díszítés árnyékolása pedig szinte lehetetlenné válik. A máz feletti festés háromszori égetést igényel és még az is hátránya, hogy megköveteli a túl élénk színeket, színek tompítását. Tehát ezeknek az edényeknek nemcsak a formájuk sajátos, hanem díszítő-technikájuk is. Ennek tulajdonítható sajátos megjelenésük.¹²⁰

A magyarországi kőedénygyárak szinte kivétel nélkül ilyeneket gyártottak az 1880-as évek második felétől. Vannak – és nem is kevesen –, akik szerint ez pusztán a parasztság igényeihez való alkalmazkodást tükrözi és semmi más. Kétségtelen, hogy a kőedény gyártás fellendülésével a fazekasedények használata a korábbiakhoz képest erősen csökken, de ez csak véletlen összesedés, mert a kőedényárukat éppen ez a körülmény tette népszerűvé, mely a fazekasedények lehanyatlásához vezetett. Tudjuk, hogy a parasztság edény szükségletét a fazekasság látta el évszázadokig. Nemcsak a dísedények hagyták el a fazekasműhelyeket, hanem egyszerű használati edények is, mint pl. zsírosbödönök, lakodalmasok, lábasok, kuglófsütők, kalácsütők, téstaszűrők stb. Ezeket többnyire nem, vagy csak alig mázazták, illetve díszítették. Ezeken kívül igen szép, díszes edények is készültek paraszti célra fazekas műhelyekben. Ezek a lakás díszítését szolgálták. Az 1850-es, 60-as években a fémedények feltalálásával a használati jellegű fazekasedények iránti igény máról-holnapra lecsökkent. Ez Európa-szerte katasztrófálisan érintette a fazekasokat, közöttük a magyarokat is. A fazekasoknak csak az a része prosperált, akik dísz- és nem használati edények előállításával foglalkoztak. A kőedénygyárak is rájöttek a változásra és egyre több olyan árut dobtak piacra, melyekkel korábban a fazekasok látták el a parasztlakosságot. Ezzel korántsem állítjuk, hogy kőedénygyáraink csak az 1880-as évek második felében tettek először lépéseket a paraszti piac megszerzésére. Miskolci és telkibányai példáink is vannak arra, hogy már az 1850-es, 1860-as években készültek olyan kőedénygyárak, melyek a parasztlakosság ízlését tükrözik.¹²¹ A telkibányai gyárban már 1854-ben készült a parasztság igényeit kielégítő edény, mint ezt a sárospataki Rákóczi Múzeum egyik 1854-es évszámú, 29,5 cm magas és 55.84.1-es leltári-számú korszója mutatja. A korszó formája ugyan a rajta levő évszámnál sokkal korábbi, díszítése azonban a „magyaros” tárgyakhoz rokonítja, melyek nagy szárában készültek 1880 után. Megemlítjük, hogy a gyár 1862-ig használta jegyében a „Regécz” nevet, ettől kezdve Telkibánya neve szerepel a jegyben. A sárospataki Rákóczi Múzeum népies telkibányai kőedényeit átvizsgálva

számtalan olyant találhatunk, melyeken még nem Telkibánya, hanem a Regéc-név szerepel, tehát kétségtelenül 1862 előtti készítésűek. Ez is mutatja, hogy Telkibányán nem 1862 után kezdték, hanem már előtte a „magyaros” díszítésű edények készítését. Ezekből is látszik, hogy kőedénygyáraink – így a telkibányai is – már az 1850-es évek közepén megpróbálkoztak edényeikkel behatolni a paraszt lakosság körébe. E folyamat Takács Béla szerint a következőképpen zajlott le:

„Telkibánya is – mint a legtöbb keménycserépgyár – elsősorban a parasztság számára termelt, közvetett, vagy közvetlen vásárlóközönségét főleg a parasztság alkotta. Ennélfogva nem hagyhatta figyelmen kívül azokat az igényeket, melyek a vásárlóközönség részéről megnyilvánultak és addig a fazekasedények teljes mértékben kielégítettek.

A telkibányai gyár esetében a parasztsággal való szoros viszonyt az is fokozta, hogy a gyár munkásai 90 %-ban helybeliek voltak. Ez a körülmény váltotta ki az ottani egységes foglalkozású lakosság rétegződését. Ez a folyamat azonban nem volt döntő jelentőségű, – mindössze 50-60 családot érintett és nem volt mélyreható, mert a gyár 1906-ban való megszűnése után a gyári munkás újra földműves paraszttá vált, néhányan pedig átmentek a szomszédos és ma is működő hollóházi kerámiagyárba.

Azonban ez a sajátos társadalmi összetétel, mely Telkibányán az ún. fábrikások, illetve gyári munkások és a falusiak között létrejött, a keménycserép formájában, festésében, használatában nagy jelentőséggel bír. A legszebb és legjellegzetesebb darabok ugyanis éppen azoknak a munkásoknak a keze alól kerültek ki, akik ebben a paraszt társadalomban gyökereztek. Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy a munkások nagy része kétlaki életet folytatott, mindegyiknek volt legalább két-három hold földje.”

Kétségtelen, hogy a Takács által jelzett viszonyok a századforduló utáni Telkibányára érvényesek. Az 1880-as, 90-es években még nem a helyi lakosság igényeinek kielégítésére törekedtek, hiszen az eladott anyagnak csak olyan csekély hányada talált helyben piacra, hogy a helyi ízlés alig befolyásolhatta a gyár készítményeinek formáit és mintáit. Telkibánya is – mint a korabeli kőedénygyárak – az országos ízlést, a forma- és motívmalakulás törvényszerűségeit tükrözik. A kőedénygyárak legtöbbször díszítőelemeit országos mintakönyvekből alakítják ki.^{1 2} Ennek tulajdonítható, hogy a legtöbb kőedénygyár díszítőeleme ugyanolyan, eltérés csak alig-alig konstataható közöttük. Nemcsak a hollóházi és a telkibányai gyár készítményei hasonlóak – hiszen 1899-től egy bérlő kezében van a két kőedénygyár –, hanem az ország többi kőedénygyárai is ennek, e stílus jegyében dolgoztak. Ezért örülünk annak, hogy Takács Bélának sikerült a telkibányai kőedénygyár mintakönyvét megismerenie. A mintakönyvet a gyár utolsó bérlője, Wittich Gusztáv készítette valamelyik bécsi nyomdában. Az 1902-es évszámot viseli felzetén, de Takács Béla szerint ez nem a készítés, hanem az újrakötés évszáma. Ez alig hihető, hiszen Wittich Gusztáv 1899-től a telkibányai gyár bérlője, s ha ennek összeállításával kezdte volna bérlői tevékenységét, akkor is el tartott volna egy-két évig ilyen grandiózus feladat befejezése. A mintakönyv számos mintáját felismerhetjük a gyár ekkori és korábban készült edényein. Wittich a festőkkel lerajzoltatta a gyár eddig használt motívumait. A mintakönyvből kiderül, hogy

számos olyan minta is fennmaradt, melyet nem az új, hanem a régi festők őriztek meg a folytonos festéssel és végül átrajzoltak a mintakönyvbe. A könyvben 144 sorszámmal és betűjelzéssel ellátott színes tányér és többféle edény-minta van, melyek alapul szolgáltak a tárgyak lefestéséhez. Legszembetűnőbb módon mutatja a régi ornamentika felhasználását a regéci szőlőleveles minta, mely a könyvben 81 és 82-es sorszámmal szerepel, valamint az a rózsakoszorúval díszített, 1854-ből való korsó, melynek virágai a későbbi tányérokra és kulacsokra is átkerültek. A könyv nemcsak felhasználta, hanem rendszerezte is a korábbi stílusirányzatokat. Megjelenése és az egyes dekorok számozása elsősorban a műszaki fegyelem megerősítését szolgálta. Segítségével a különböző díszítés pontosan meghatározott és a mintaelem ellenőrizhető, mint ahogyan az is, hogy a darabbérezés következtében nem hagyott-e ki belőle elemeket a festő, lefestette-e valamennyit maradéktalanul.

A mintakönyv a gyár formáira is vissza utal. Belőle tudjuk, hogy 22-23 cm átmérőjű, lapos és mély tányérok mellett un. angol tányérokat is készítették kisebb mennyiségben egyszerű kék vonaldíszítéssel, hullámos széllel. Ezeket csak városi kereskedők rendelték. A normális méretű tányérokra kívül kisebbeket is gyártottak több méretben. A minták – egy-két kivételtől eltekintve – népies jellegűek voltak. Takács Béla megpróbálkozott a gyári mintakönyv díszítményeinek csoportosításával. 7 csoportot különböztetett meg az egységes típusnak egyáltalán nem nevezhető anyagban. Az első csoportba az egyszerű piros-kék-sárga-zöld, többszörös vékony vonaldíszsel ellátott edények tartoznak. A vonaldísz a tányér peremének külső és belső részén fut körbe. A második csoportba azok a tányérok sorolhatók, melyeket apró, elszórt virágszirmok, piros-kék pettyek és hatágú csillagok díszítenek. A harmadik csoportot az ágas virágokkal dekorált tányérok alkotják. Ezek a minták a peremen és az öblön nagyjából szimmetrikus rendben helyezkednek el. A minta-elemet a szekfű, tulipán, rózsza, szőlő, kalász és ritkán madár-alak alkotja. A domináló szín itt is a piros-kék-zöld-sárga. A negyedik csoportot a geometrikus – más szóval az arabeszk – díszítésű tányérok képezik. A pontokból, keresztekből, vonalakból álló dísz legtöbbször virágmotívumot alkot. Az ötödik – egyben utolsó – csoportot a sávós tányérok alkotják. Ezek peremét egyszínű széles sáv, vagy többszörös változatos színű sávok díszítik. Az öblöt ember- vagy állatalakok, kakas, madár vagy virágkoszorú-csokor, kosaras virág tölti ki. A virágkoszorúban van a különböző felirat, egyszerű név, vagy hosszabb szöveg. Máz alatti festés esetében a feliratok mindig sablonnal készülnek. Már az eddigiek során is tapasztalhattuk a tárgyak festésében bizonyos zsúfoltságot. Ez a folyamat a továbbiakban egyre nagyobb méreteket ölt. A hatodik csoportba azok a tányérok tartoznak, melyek kettős technikával, vagyis sablonnal és szabadkézzel készültek, melyeknek öböl- és peremrésze szinte hemzseg a dekorációtól. A díszítésben a rózsza mellett a többi virág alárendelt szerepet kap. A peremen piros rózsza jelenik meg, az öböl közepén

pedig koszorúban, vagy csokorban apróbb kék virágok és zöld levelek vannak. A kizárólag sablonnal festett tányérok díszítése ugyanilyen zsúfolt. A hetedik csoport tárgyai a fentieknél valamivel levegősebb és sokkal szebben mutatnak, mint az előző csoportok dekorációi. Ugyanis, míg a máz alatti színek tul erősek, esetenként rikítóak, a hetedik csoport táljai a máz feletti színezés következtében harmonikusabb, esztétikusabb benyomást keltenek, mint az előző darabok.

A tányérok festésének ez a csoportosítása korántsem lép fel a teljesség igényével. Az említett mintákon kívül számtalan olyan darab van, amelyek egyik csoportba sem sorolhatók. Ilyenek például a szivaccsal festett tányérok. Ezek pereme különböző alakúra vágott szivacsdarabokkal vannak díszítve. A tányérok öblét az említett csoportok egyikének, vagy másikának dekorjai díszítik: kör, levél, de legtöbbször kakassal egyedül vagy tyúkkal együtt, Jó reggelt! felirattal. A madarak mellett találunk őzet, szarvast, nyulat, pulykát, sőt mókust is. Emberalak itt csak ritkán fordul elő.

A gyár nemcsak változatos festéssel próbálta növelni tárgyainak kelendőségét, hanem személyes vonatkozású, vagy pregnáns feliratokkal is. Több tányér egyszerű keresztnévvvel van ellátva: Mari, Erzsi, Anna, Máli, József, Ferenc stb. Gyakori az Emlék-felirat. Személyes szövegek a következők: „Légy boldog Erzsi”, „Isten hozott Mari”, „Éljenek a debreczeni leányok”, „Éljenek a falusi leányok”, stb. Még a humor is helyet kap a feliratok között, egyik talon „Vén az uram, vén”. Hazafias feliratú tányér is gyakori: „Éljen a magyar”. A vallásos feliratú tányérok közül is találkozhatunk néhányal. A Mi-atyánk egyes mondatai közül a „Házi áldást” és a biblia egyes mondatait citálják.

Eddig főleg a tálakról, tányérokrol szoltunk. Telkibányán azonban más edények is készültek évtizedek óta. Közülük is mind gazdag díszítésükkel sajátos formájukkal kiemelkednek a komaszilkek. Hegyköz falvaiban alig van olyan ház, ahol legalább két komaszilke ne lenne. Ez is mutatja, hogy a gyár ebből az edényfajtából sokat készített a múlt század végén, főleg azonban az 1900-as évek fordulóján. A komaszilke három, illetve négy részből áll: alsó részét alkotja a hasas, gömbölyded alakú, két füllel ellátott szilke és az erre illeszkedő korong alakú, szintén fülekkel ellátott, egy-két darabból álló mezácska, valamint az ezekre kerülő fedő. A fedő lapos, vagy öblös, tányéralakú füllel ellátott vagy e nélküli. A szilke, a mezácska és a fedő egységes stílusban, azonos ornamentikával és színnel van festve. Míg a komaszilkek között alig van változatosság, a leveses tálak többféle formában készültek. A Mintakönyv hat különböző formát közöl, melyek mind előfordulnak Hegyköz falvaiban. Leggyakoribbak a vastag peremű, füles, keskeny, szakaszon hengeres, majd a tál mindenkori formájának megfelelő összeszeszűkülő aljúak. A másik csoportot a fül nélküli főzelékes tálak alkotják, melyek laposabbak, mint az előbbi-

ek, a vastag perem hiányzik róluk. Ezekkel és az első típussal átmenetet képez a szintén fül nélküli, bordázott oldalú, hullámos peremű tál fajta.

A másik kedvelt edénytípus: a pecsenyész tál. Ezek ovális vagy nyolcszög-alakúak. A vizes korsók különböző típusaival is találkozhatunk, melyek nemcsak méretre, hanem formára is igen eltérőek. Díszítésük annyira változatos, hogy szinte lehetetlenség benne típusokat megkülönböztetni. Mivel a korsókat díszedényként is kezelik és kezelték régebben is, ezek az edények formájukkal és színezésükkel mindig kiválnak a többiek közül még akkor is, ha a díszítés csak koszorú formában található rajtuk. Ugyanezek vonatkoznak a kulacsokra is, kivéve azokat a típusokat, melyek a porcelán-korszakban keletkeztek. A kulacsok formája mindenben utánozza a fából készített alakját. Megtalálható rajtuk a szíj befűzésére szolgáló 2-4 fül. A talpa kerek, vagy tölcseralakú megoldású. Ebben az esetben a szíj átvezetésének helye szögletesen van kivágyva a talpból, vagy pedig négy rövid láb tartja az edényt. A szíj a lábak között halad végig.

A telkibányai gyár készítményeinek jelentős hányadát teszik ki a csészék vagy findzsák. Ezek többnyire hengeres testű, egyfülű edények, szájrperemükön mindig ott van a vékony piros-kék-zöld csík, oldalát pedig virágdíszítés borítja.

Az edények eddigi csoportjain kívül esik, de éppenúgy a parasztság számára készült az a dohánytartó, mely öreg fejkendős, báránybőr bekeccses aszszonyt ábrázol. A különös alakú edény fedele leemelhető. Ez az edénytípus a századforduló táján került a telkibányai gyár készítmény-repertoárjába. Még a porcelánkorszakban készült tobak-tartók hengeres alakúak, köppenyükön táj-, mell-, vagy más képet viseltek. Egy ilyen tobaktartó őrizte meg a telkibányai kőedénygyár képét 1863-ból.

A Mintakönyvet a művészeti fegyelem megszilárdítása reményében készíttette az akkori bérlő, Wittich Gusztáv. A századfordulón ugyanis a belső fegyelem lazulásával a festők szinte tetszés szerint festettek s olyan minták is elterjedtek, melyek idegenek a gyár hagyományaitól.

14. DISZITŐELEMÉK, DISZITÉS

Magyarországon a XVIII. század közepén állítottak elő manufaktúrális, vagy üzemszerű keretek között kerámiát (Holics, Tata, Buda stb.), azonban csak a kőedénygyártásra való áttéréssel, a XVIII. század végén, a XIX. század elején indult meg a kerámiaiparban a tulajdonképpeni széria-termelés. A kőedényárut a használati célkitűzés hozta létre, ennek megfelelően csak addig virágozott, míg e várákozásnak megfelelt s nem talált olyan versenytársra, mely olcsóbb és szebb. Egyetlen porcelángyárunk, a herendi importkaolinnal dolgozott s még akkor sem versenyezhetett a szériát termelő kőedénygyárakkal, amikor virágozott. A 60-as évek végén pedig már csődbe jutott.

A külföldi gyárak közül már a század közepén többnek jelentős lerakata volt Pesten s az ország más városaiban. A reformkor nemzeties légkörében még a magyar kőedényárúknak is volt némi konjunktúrájuk, bár néhány kőedénygyárunk (Kassa, Miskolc, Hollóháza stb.) éppen ezekben az években került csődbe. A század 50-es, 60-as éveiben, a nemzeti elnyomatás időszakában ez a helyzet alapjaiban megváltozott. A védvámrendszer fennállása következtében az ország tehetetlen volt arra, hogy megakadályozza a beözönlő olcsóbb nyugati kőedény- és porcelánárut. Az 1870-es évektől egyre nagyobb számban beözönlő meissenai, elbogeni, schlagewaldi selejtporcelán a korabeli magyar kerámiaipar félelmetes vetélytársának bizonyult.

A közönséges kőedény készítés már nem volt titok a XIX. század 50-es, 60-as éveiben, sőt még korábban sem. Ennek tulajdonítható, hogy a magyar kőedény – legalábbis külsőségeiben – majdnem ugyanolyan, mint külföldi rokona. Csak Zsolnaynak sikerült 1873-ban a magyar kerámia gyárak eddigi anyagaitól elütő, új kerámiai alapanyagot felfedeznie. Az 1878-as párizsi kiállítás egyik meglepetése volt a Zsolnay és egyáltalán a magyar kerámia szereplése. A siker egyben kerámiánk tovább fejlődésének kérdéseit is felvetette. Az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején Európa-szerte a historizmus uralkodott. Ausztriában, Németországban, Angliában és Franciaországban egyaránt különböző történelmi stílusok divatoznak. Német és angol területeken a leginkább nemzetinek tekinthető északi, vagy gót stílus terjed el. Amíg az építészetben a viszonylagos stílushűség dominál, a kerámia területén az archaizálásban, régi stílusok utánzásában keresi és találja meg az eklektika önmagát. Főleg az 1880-as bécsi kiállításon jelentkezik erőteljesen ez az új stílus. A cikornyás „rafinírozott” bútorkok helyett a tömör, erőteljes cserfabútorok domináltak. „Ezen irányzatnak egyik jellegzetessége többi közt . . . az agyagiparban a porcelán mellett, mely a közelmúltban majdnem egyeduralommal bírt, ismét előtérbe lépett a valamivel durvább anyagú, éppen ezért erőteljesebb alkotásokra alkalmas majolika és fayence.”¹²³ Az új stílus a magyar kerámiaiparnak kedvezett, hiszen nálunk ezekben az években Herend hanyatlása miatt jóformán csak kőedényt és fajanszt készítettek. Nem véletlen, hogy a 60-as években erősen hanyatló kőedénygyártásunk ezekben az években újra fellendül.

Az alapanyag mellett a díszítőelemek is megváltoznak, átalakulnak. A finomvonalú barokk és rokokós elemek teljesen eltűnnek s a rusztikusabb minták, díszítőelemek jelennek meg a dísz- és használati edényeken. Noha a külföldi szaklapokban is számos „elég szép” minta jelenik meg, „azonban nem elegendő ezeknek pusztá utánzása, hanem szükséges, hogy hazánkban régebben előállított iparcikkek motívumait is értékesítsük, vagyis, hogy ne legyünk a jelenleg is divó külföldi stílusoknak szolgálai utánzóai . . .” – vélekedik dr. Schnierer Gyula.¹²⁴ A magyaros stílus megteremtése, kialakítása azonban nem könnyű, mert Magyarországnak éppen hanyatott története következtében nem volt önálló stílust teremtő, létrehozó ereje, mint ezt Stendl Imre vé-

leményei is kifejezi: „a renaissance, román, gót stylusnak nincsenek magyar aránylatai. A folytonos harcok s küzdelmek alatt a művészeti irány elsatnyult s megállapodott az olasz és francia mesteremberek által . . .” — majd így folytatja: „Nekünk tehát nem magyar stylust kell most megteremtenünk, hanem magyar művészetet, a megállapodott állami és politikai viszonyok közben majd kifejlődik a magyar stylus is. A főfeladatunk oda kell irányulni, hogy a most divatozó stylusokat meghonosítsuk s ezeknek lehetőleg nemzeti jelleget adjunk.” Vagyis előbb egyáltalán művészetet kell teremtenünk s csak azután kell gondoskodnunk a megfelelő jelleg kialakításáról.¹²⁵

Az un. „magyaros stílus” nem magától született meg, hanem állami, központi segítséggel. Az országszerte megindult széleskörű gyűjtőmunka eredményeként igen sok ornamentikát, díszítőelemet gyűjtöttek össze. Ezekből válogatták ki a különböző műfajokra — így a kerámiaira is alkalmas — díszítősort, melyet az un. „Mintalapok” füzetekben adtak közre.

Kőedénygyáraink ekkor — 1896-ban — már kialakult termékféleséggel rendelkeztek. A 80-as évek közepén eldőlt, hogy nyersanyag híján a kemény földpát tartalmú, un. angol kőedény Magyarországon gyárthatatlan. Az alacsony hőfokon kiégett „mészpátos”-ból viszont használati edény nem készíthető. Ezért, noha a kőedénygyáraktól használati edény előállítását remélték, az említettek miatt erre nem kerülhetett sor. Az áruk hitvány nyersanyagáért külső hatásokkal törekedtek a vevők kárpótlására. A kőedényeket többnyire máz alatti festékekkel színezték. A kőedény ismert fehér színű alaptesténél és az aránylag alacsony hőmérsékletnél megömlő átlátszó szintelen mázánál fogva rendkívül alkalmas erre a díszítési technikára. Azt a hőmérsékletet, melyen a kőedénymáz (átlátszó olommáz) megömlik, a legtöbb színező fénoxid az elillanás veszélye nélkül kibírja. Ennek folytán a máz alatti színek skálája elég gazdag.

Ez a technika nemcsak a vevőt elégítheti ki, hanem a készítőit is. Ugyanis, míg a vevő élénk színekben pompázó edényt kap, a gyárost nem ösztönzi újabb, fejlettebb technika bevezetésére, mert a díszítés és a máz egyszerre, egy tűzben égethető s ez anyagilag is előnyösebb, mint azok az eljárások, melyek többszöri égetést igényelnek. Ez a technika, az egyszer égetett (zsengélt) edényre történő díszítés hasonlít kissé a hagyományos fajansz festésre. A fajansznál is a zsengélt (egyszer égetett) edényre kerül a díszítés, míg azonban a kőedénynél közvetlenül festik az edényt a fajansznál a nyersen mázazott edényre kerül a festés, melynek felülete ugyanolyan porózus, mint a kőedény fehérárué.

A „magyaros díszítés elemei, — írja Pap János Az agyagipar az ezredéves országos kiállításon c. könyvében¹²⁶ — igen jól alkalmazkodnak kőedénygyáraink alapanyagához, amennyiben azok nagyobb technikai nehézség nélkül rajzolhatók az egyszer égetett bisquit tárgyakra, a likacsos szövöttü cserépre, — de csak a művészi ízlés, a művészi érték rovására. Kőedény gyáraink nem ta-

lálták ki a módját annak, hogy ezen elemeket oly módosítással alkalmazták volna, mely technikai nehézségeket idézett volna ugyan elő —, de ezzel a tárgyak értékét sajátosságukon kívül még szerencsével fokozhatták volna. Ezen megdönthetetlen igazságban rejlik az oka annak, hogy a kőedény gyáraink iránya nem szülte azt a kedvező hatást, melyre azok számítottak, egy másik oka pedig az, hogy ezen irány kultiválása mellett megfeledeztek azon irányról, mellyel az ország egy fontos szükségletét pótolhatnák. Asztalkészleteink és házi czikkeinket u. is kénytelenek vagyunk még mindig külföldről beszerezni, mert ezen irányban nem elégítik ki igényeinket kőedénygyárosaink törekvése. Megfelelő használati edények gyártásához angol kőedény készítésére kellene áttérniük, miután azonban a kőedény gyárak közelében előforduló s általuk feldolgozott agyag nem oly tűzálló, hogy kemény angol kőedény gyártásra alkalmas volna s ez sem bírná a versenyt a cseh és osztrák porcelángyárak olcsó és jóminőségű áruival. Így kőedénygyárosaink alapjaiban helyesen járnak el — írja Pap János —, u. is amikor tulajdonképpen majolika gyárosokká lettek, mert 1./ e cikkekben a cseh porcelán nem támaszt versenyt nekik, 2./ pedig a cikkek úgy itthon, mint külföldön nagy keresetnek örvendeznek...¹²⁷

A XIX. század 70-es, 80-as éveiben, az ipari termelőerők fejlődésével nálunk is megkezdődik az ipari nyersanyagok kutatása, felderítése. A Földtani Intézet a 80-as évek elején az országos geológiai felvételek alkalmával talált ásványi anyagokat külön gyűjteményben állíttatta össze. E gyűjtemény egyik csoportját az agyag-, üveg- és cementipar nyersanyagai alkották. Miután a gyűjtött nyersanyagok, különösen az agyag értéke és használhatósága csak gyakorlati kipróbálás útján állapítható meg, e vizsgálatok elvégzésével a Földtani Intézet 1884-ben Petrik Lajost bízta meg. Ilyképpen még 1884-ben 177 magyarországi agyagfajta elemzésére került sor, melyeket az 1885. évi országos kiállításon a hozzá való égetett próbákkal felszerelve mutatták be. A gyűjteményről külön katalógust állítottak össze. Csak az 1885-ös kiállítás lezajlása után tisztázódott, hogy e különleges hazai fehérföldek porcelángyártás céljaira használhatók-e? E kísérletek szolgáltak alapul annak kimondásához, hogy e fehérföldek — noha különböznek a valódi kaolintól — alkalmasak porcelán készítésére, s így kaolinnak, pontosabban riolit-kaolinnak nevezhetők. Miután a riolit-kaolin összetétele nagyon eltérő egymástól és a viszonylag állandó összetételű külföldi kaolintól, így, mint a cseh gyárakhoz hasonlóan, empirikus úton nem gyárthatunk belőle porcelánt, tekintetbe kell vennünk ezek nagy alkáli tartalmát. Mivel a legtöbb hazai kaolinunk magas alkáli tartalmú, így nem igen tűzálló, csak alacsonyabb tűzön kiegésző, un. japán porcelánt készíthetünk belőle, ami ma, különösen, hogy a Seger-féle könnyebben olvadó mázakat ismerjük, nem ütközik nehézségbe. Az ilyen alacsony hőfokon égetett porcelán gyártásánál a gyakorlatban alig kerülhető el a helyenkénti túlégetés, mely azal a veszéllyel jár, hogy több lesz a selejtáru. Ezzel szemben az az előnye, hogy a kiegészítéshez kevesebb tüzelőanyag kell.

Az Ung megyei riolit-kaolint már a XIX. században is ismerték. 1846-ban kaolin-tisztító üzem működik a megye területén, melynek anyagát Bécsbe szállítják. Ez alkotja egyik alapelemét a híres bécsi porcelánnak. 1853-ban pályázatot hirdetnek egy Dubrinicson felállítandó porcelángyár alapítására. 1883-ban merül fel első ízben egy Ungváron létesítendő agyagipari iskola eszméje. „Az ügy iránt egyébként a hazai szakférfiak körében is nagy érdeklődés mutatkozik. Ugyanis, Zsolnay pécsi gyárossal fordult Novák Endréhez, hogy kíváncsi volna tájékozódás és tanulmányozás céljából ezen gyári üzem megtekintése. Ezt annál inkább kíváncsúnak találta a választmány, mivel reményleni lehet, hogy Zsolnay úr is részese lesz az itteni vállalatnak”.

Az Ung megyei kaolin-lelőhelyek hasznosításához fűzött remények azonban hamar szertehulltak. Nemcsak az ország távolabbi kőedénygyárai maradtak közömbösebbek az Ung megyei kaolinnal szemben, hanem még az Ungvári Agyagipari Rt. gyárában sem dubinicsi, vagy laborcszögi kaolint használtak, hanem tapolcai agyagot. Tehát nemcsak Miskolc nem használta készítményeihez az Ung megyei agyagot, hanem még Ungvárra is Miskolcra szállítottak nyersanyagot. Ezt keverték esetenként és szállítmányonként 10-15 %-ig terjedő iszapolt krétával.

A miskolci kereskedelmi és iparkamara 1904. évi jelentéséből sajátosan bontakozik ki a magyar kőedénygyártás helyzete, problémái. „Egy ipartelepünk (a volt Koós-féle) végleg megszűnt, egy pedig 1903-ban (Telkibánya) szünetelt, ami mutatja az előző esztendőben is felpanaszolt nehéz időket, melyet ez az ipar átél” – olvashatjuk. „Az osztrák verseny rendkívül erős nemcsak olcsó és selejtporcelánban, de kőedény-áruban is, sőt tetéztetik ez azzal, hogy magyaros jellegű díszítést alkalmazván idehaza és külföldön is szorítja a magyar ipart. A verseny folytán mind nagyobb árengedményeket kénytelenek nyújtani az iparosok. Így ha van is némi forgalom, haszon nélkül bonyolítják le. Az árak mélyre szállottak alá, úgy, hogy a létkérdés az iparnál is fel van vetve. A termelésre hatott a mázak és a tűzifa árának bár lassú emelkedése, továbbá akadály, hogy a darabáruk után a vasuti szállítás drága, nemkülönben más nyersanyag is. Így egy telepünk hazai földpátot kísérelt meg feldolgozni, de míg a 100 kg ára 2 korona, a viteldíj (Krassó-Szörény megyéből) a mellékletekkel együtt 5 korona 35 fillérre rúgott. Egyik gyárat érzékenyen érinti, hogy Eger a vasuti állomása és így a helyi körzetvámot kétszeresen is kénytelen megfizetni, egyszer midőn az üres fuvar bemegy, másodszer, midőn a vasuton érkezett áru eladatik. Export alig volt.” A magyar kőedényipar korabeli helyzetét jellemezve Schillinger Zsigmond ezeket írja a Magyar Uveg- és Agyagipar 1901. november 15-i számában megjelent, Kőedény-iparunk c. cikkében:

„Magyarországnak számbavehető kőedényipara nincsen. Csakis a mézspátos kőedényt gyártják, részben a parasztság, részben pedig a középosztály legszegényebb rétege számára, mert üzleti szempontból tekintve az a pár tányér

és kulacs, melyet a jobb módú osztály, mint specialitást az előszobája díszítésére évenként felhasznál, nem számít. Ezek az edények rossz és rosszabb minőségben készítve (mert jót nem találunk közöttük) jobb, vagy rosszabb magyar stílusban az átlátszó máz alatt megfestve, mint különlegességek megírják, de használati edényül, és ez lenne tulajdonképpen a célja, egy jóízű művelt egyén asztalán helyet nem foglalhatnak. És miután ilyen magasabb követelmények megfelelő kőedényt Magyarországon, jelenleg nem gyárt senki, a szükséglet pedig nagy, kénytelenek vagyunk ezt külföldön beszerezni. Hazánk ez irányban szükségleteit hosszú ideig Angolországból, a kemény kőedény klasszikus hazájából fedezte és csak újabb időben szorította hátra Angolországot, természetesen rendkívül olcsó áraival Németország és Ausztria. Főleg kiszorította az angol kőedényt a cseh porcellán még pedig a selejtes (ausschuss) porcellán, melyből tömérdek mennyiséget helyeznek el évente hazánkba. Sehol a világon annyi görbe vagy egyéb égetési hibával ellátott használati edényt nem látni az üzletekben, mint minálunk és ezáltal vevőkörzésünk már annyira el van rontva, hogy első osztályú árut, . . . csak ritka esetben lehet eladni. A porcellán mindenesetre sokkal szilárdabb, keményebb anyag, mint a kőedény, de sokkal merevebb is, s így elvitathatatlan előnye a kőedénynek az, hogy általában az átlátszó üvegmáz alatt lévén díszítve, igen kellemes benyomást tesz a szemlélőre." Schillinger Zsigmond véleménye úgy látszik más szakemberekével is teljesen megegyezett, mert hasonló kérdés feltevésével máshelyütt is találkozunk a Magyar üveg- és Agyag újságban.

„Gyáraink csakis az úgynevezett paraszt áru előállításával foglalkoznak és a finomabb ízlésű közönség körébe a magyar puha kőedény csakis mint különlegesség, mint magyaros motívummal díszített műtárgy kerül. A körületekintő és haszonra számító kőedénygyártás legfontosabb feltétele, hogy olyan cikkek gyártásával foglalkozzék, amiket az általános szükséglet követel.”

A hazai kőedény tehát – amelyet hazai alapanyagokból készítünk – képtelen felvenni a versenyt a külföldi kőedénnyel és selejt porcelánnal. A drága import-kaolinból gyártott porcelán még kevésbé alkalmas erre. Miután már Herend esetében is bebizonyosodott, hogy „magával a porcellán előállításával a gyárat fönntartani nem lehet, Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter az iparügyek átvételével rögtön tanulmány tárgyává tette, hogy nem volna-e célszerű a porcellángyártás fönntartásával és emelésével egyidejűleg új jövedelmező iparágat megvalósítani? A tanulmányt siker koronázta, s a lefolyt két év után a gyár ma (1891-ben) azon a ponton áll, hogy a finom ízlést, és magasabb igényeket kielégítő porcellán mellett a kőedényt és a finomabb fayanceot is piacra bocsáthatja.” Ha a kőedény anyagánál és esztétikai megjelenésénél fogva valóban alkalmatlan arra, hogy a külföldi kőedénnyel és porcelánnal versenyezzen, akkor továbbra is nyitott a kérdés, milyen kerámiai alapanyag lenne alkalmas erre? A szakemberek egy része – köztük Schillinger Zsigmond – bírálta ugyan a kőedény anyagát, megjelenését, magyaros díszítését, tekin-

tettel azonban a körülményekre és sajátos lehetőségeinkre, mégis a megfelelően szervezett kőedénygyárakban látja a kiutat a mélypontról. A szakemberek másik része – élükön az ungvári agyagipari szakiskola igazgatójával, Pap Jánossal és Örley Jánossal – „a magyar porcellán”-ban látja üzemi kerámiánk felvirágzását.

Örley János a végső konklúzió levonásától sem retten vissza:

„A könnyű kőedény csillaga letűnt. Ezt a silány árut alig lehet már értékesíteni, mert nálánál a legrosszabb porcellánselejt is jobb. Ezzel tisztában vannak gyárosaink is kivétel nélkül oda törekedvén, hogy a kemény kőedénygyártásra térhessenek át. Ezt a törekvést sajnálom, mert végpusztulásba fogja őket kergetni három okból: mert a mi agyagjaink nem alkalmasak kemény kőedény készítésére. 2., mert közönségünk a kemény kőedényt nem kedveli, 3., mert a kemény kőedény előállítása is ugyanannyiba kerül, mint a porcellán előállítása. Vegyük most tekintetbe még azt is, hogy összehasonlíthatatlanul nehezebb kifogástalan kőedényt készíteni, mint porcellánt és hogy a kemény kőedény gyártása csak nagy tőkével, nagy berendezéssel lehet versenyképes, míg a porcellánt kisebb berendezéssel is jövedelmezően lehet készíteni, minden hozzáértő előtt tisztán fog állani, hogy a most uralkodó törekvés, Magyarországon a kemény kőedénygyártást meghonosítani, meddő, kárbavesztett dolog. Megkísérelte azt már az egykori budapesti Fischer gyár is, megkísértette(!) Herend is, mindkét helyen szerzett tapasztalataim készítenek arra, hogy újabb áldozatoktól visszatartsam azokat, kiknek még nem törött bele ebbe a kemény dióba a foguk. A teóriában, megengedem, találnak érveket a kemény kőedény mellett, a gyakorlat embere ezeket az érveket egy érintésre el fogja oszlatni.”

„A kérdés tehát oda redukálódik, – vonja le végső konklúzióként Örley –, hogy lehet-e versenyképes porcellánt gyártani hazai anyagokból, és ha igen, miért nem gyártanak?”

Majd így folytatja:

„Mint az agyagipar egyéb ágainak meghonosításában, úgy a magyar anyagból való porcellángyártás megkezdésének érdeme is Zsolnay nevéhez fűződik, ki tudomásom szerint – írja Örley János – nemcsak izolátorokat, hanem egyéb technikai cikkek, sőt vendéglői készleteket is gyárt. Ez utóbbi kérés kívül fontos fogyasztási cikk, melyből nagy mennyiséget hozunk be Csehországból. Az igazi tömegáru azonban nem ez, hanem a közönséges tányér, tál, csésze, asztali kávé, tea és mosdókészlet. Ezeket még Zsolnay nem készíti. Bizonyára nem azért, mert gyára már most is olyan sokoldalú, hogy további kibővítése ezidő szerint nem kívánatos”.

„Az a körülmény, hogy évi porcellán behozatalunk az 5 millió koronát meghaladja és az a tudat, hogy nyersanyagjainkban fekvő nemzeti kincsnek kihasználatlanul hevernek a föld mélyében és, hogy meglévő agyagiparunk is észrevehetően, sőt rohamosan hanyatlik, arra készítenek, hogy az elénk tároló képtől meg ne ijedjünk és kissé behatóbban vizsgáljuk, hogy csakugyan fényes,

oly félelmes-e az az ipar, hogy már a sikeres verseny reménye is ki legyen zárva?”

Örley cikke már nemcsak konstatál, hanem a jövő lehetőségeit is latolgatja. Tudjuk, hogy közszükségleti cikkeket, edényeket gyártó kerámiai iparunk végleg összeroppant a hasonló külföldi árukkal való késhegyigmenő versenyben. A hazai porcelán önmagában alkalmatlannak bizonyult piacképes tömegáruk előállítására.

1896-ban mindössze 7 olyan kőedénygyárunk volt, melyekben nagyományos (mészpátos) kőedényáru előállítása folyt. Ezek: Murány, Hollóháza, Miskolc, Körömcébánya, Apátfalva, Városlőd és Telkibánya. A legnagyobb kőedénygyár a hollóházi volt. Nemcsak legtöbb szakmunkást (94) és napszámost (39) foglalkoztatott, hanem itt állították elő a legnagyobb termelési értéket is (90.000 ft.). Körömcébánya és Miskolc (Koós-féle) kőedényáruiról nincsenek összehasonlító adataink, úgy tűnik azonban, hogy ezek a murányi, városlődi és az apátfalvi gyárral lehettek nagyjából azonos kapacitásúak. Városlőd volt közülük a legnagyobb, majd Apátfalva és végül Murány következett. Ezek közül csak Városlődön érte el a szakmunkások száma a 30-at, a másik kettőben nem. A szakmunkások és napszámosok aránya különbözött, volt ahol több napszámost alkalmaztak mint szakmunkást. Murány: 15 szakmunkás, 16 napszámos, volt ahol a napszámosok száma csak fele volt, mint a szakmunkásoké, de olyan gyárunk is akadt – méghozzá nem is egy – ahol a napszámosok száma csak egyharmada volt a szakmunkásoknak (Városlőd, Apátfalva).

A telkibányai gyár termelési kapacitásban közvetlenül Hollóháza után következett. Ezt nemcsak a foglalkoztatott szakmunkások száma dokumentálja, hanem évi forgalma is, mely ugyan csak fele volt a hollóházinak, de még mindig magasán több volt annál, amennyit más gyáraink előállítottak. Ha igaz, hogy a napszámosok magas száma a gépesítettség előrehaladottságát bizonyítja, Telkibánya ilyen szempontból közepesnek tekinthető. Gépesítettségben Murány vezetett. Ez a szakmunkások és a napszámosok összetételében is kifejezésre jutott (16 szakmunkást és 16 napszámost foglalkoztatott).

A korabeli magyar kerámiaipar legdöntőbb érvágása a herendi gyár lehamnyatlása, átmeneti szüneteltetése és a miskolci Agyagipar Rt. bukása volt. Koós Miksa hiába bizonygatja 1896 közepén – az 1895. évi zárójelentés közléteilekor, – hogy van még remény nyereséges termelésre, – a fejlődés tendenciái azokat támogatták, akik a részvénytársaság feloszlátása mellett foglaltak állást.

15. A GYÁR A SZÁZADFORDULÓN

WITTICH G. BÉRLŐSÉGE

1899-től Wittich Gusztáv bérlő a telkibányai kőedénygyárat. Wittich Gusztáv a szomszédos Hollóházán született 1875. január 22-én, ahol apja Wittich Lajos előbb postamester, majd az itteni kőedénygyár könyvelője volt. Wittich Gusztáv is – ahogyan apja – könyvelő totum factum-ként kezdte pályafutását a hollóházi kőedénygyárban s csak miután megismerte a kőedénygyártás fortélyait, vette át a telkibányai gyárat Fiedler után, akit ebben az évben bekövetkezett halála akadályozott meg a bérlet további élvezetében. Wittich Gusztáv kereskedelmi akadémiát végzett (Debrecenben), így érthető, ha a kereskedelmi ügyvitel nem volt számára idegen. Már 1897-ben Hangya szövetkezeti boltot alapított Hollóházán. Telkibányán azonban eddig nem tapasztalt problémák elé került.¹²⁸

A századforduló táján a kőedényipar válsága egyre jobban kibontakozik. E válságot az önálló vámterület hiánya következtében az országba rendkívül nagy mennyiségben beáramló osztrák és cseh kőedény okozza. Az osztrák konkurencia (különösen a Wilhelmsburgi gyár) olcsóbb, de silányabb árukkal árasztja el az országot. Az edényeken ugyanazon mintákat alkalmazza, mint a magyar gyárak. Az osztrákok féktelen versenye az edények árait igen nagy mértékben leszorította. Egy paraszttányér, melynek ára hajdan 20 fillér volt – a konkurencia miatt 9 fillér lett. Az osztrák konkurencia – amelyet a kormány és különösen az államvasutak igazgatósága minden lehető módon pártfogol (ez utóbbi szállítási kedvezményekkel) – nemzeti színű és magyar felíratú kőedények gyártására, tehát jóformán tisztán a magyar piac számára van berendezkedve – sehol sem érezheti annyira káros hatását, mint ennél az iparágnál.¹²⁹

Bár Wittich Gusztávnak már Hollóházán is tapasztalnia kellett, hogy készítményeik nem versenyezhetnek árban és minőségben a külföld hasonló áruival, mégis megpróbálkozott a telkibányai kőedénygyár bérbe vevésével. Ugy vélte, hogy a gyár modernizálásával, a termelés olcsóbbá tételével sikerül a konkurencia elől kitérnie. E megfontolásból kiindulva fogott hozzá 1902-ben a telkibányai kőedénygyár átépítéséhez, teljes belső rekonstrukciójához. A bajokon azonban így sem tudott urrá lenni, ezért 1902-ben egyesült a kedvezőbb körülmények között lévő hollóházi gyárral. A telkibányai gyár igazgatója továbbra is Wittich Gusztáv maradt, mint ez kitűnik a Magyar Üveg Agyag-újság 1904. szeptember 15-i számából, melyben közlik Wittich reflexióját a szerkesztőség szeptember 1-i számában megjelent bírálatára, ahol szóvá tették a kőedény gyárosok távolmaradását a kongresszusról.

A levél szövege:

„Nagyságos Szerkesztő Úr!

A magyar Üveg és Agyagújság f. évi szeptember hó 1-i számában ismételtlen is illetődni méltóztatik azon, hogy a kongresszuson távolmaradásunkkal mennyire tündököltünk. Most két éve kértem az egyesületbe való felvételemet, mint rendes tag, – a felvételt megtagadta a főtítkár ur azon megokolással, miszerint gyárost csak pártoló tagnak vehet fel az egyesület (ha nem tévedek) 100 korona lefizetése mellett. Illy összeget legnagyobb tisztelem és lelkesedésem dacára sem óhajtottam nélkülözni. Meghívást nem kaptunk, csak a lapból tudtuk meg a kongresszus idejét, így hivatalan vendégnek tekinthettek volna bennünket az igen tisztelt tag urak.

Továbbra is legmélyebb tisztelem kifejezése mellett vagyok szerkesztő urnak alázatos szolgálója

Wittich Gusztáv

a telkibányai kőedény és majolika gyár igazgatója.”

Az egyesüléssel a gondok azonban nem múltak el a gyár felől. A nehézségeket fokozta, hogy a gyár vezetése nem mindig állt feladata magaslatán – gyakran megesett, hogy a megrendeléseket pontatlanul, illetve késéssel szállították –, ami a partnerek elégedetlenségét is kiváltotta. Erre utal a Vállalkozók és Iparosok Lapjában 1906-ban megjelent „Kőedénygyártásunk helyzete” c. cikk – valamint Bohrandt Lajos eperjesi kereskedő reagálása e cikkről. Ebben éles hangú támadást intéz a hollóházi és telkibányai gyárak vezetősége ellen is a megbízhatatlan, pontatlan szállítások miatt.

E támadásokra reflektált Deutsch K. nagyváradi üveg és porcelán nagykereskedő a Magyar Üveg és Agyagújság 1906. június 1-i számában. Deutsch, aki 30 éve áll kapcsolatban e gyárakkal – a vádakat igazságtalannak tartja, mert mint írja

„a hollóházi gyár vezetőség amióta nagy áldozatokkal a telkibányai telepet megszerezte, s ott a nagyobb szabású üzemet meghonosította, minden tekintetben feladatának magaslatán áll . . . A gyárak ma oly modern berendezéssel és olyan magas szolgáltató képességgel bírnak, hogy minden külföldi versennyel könnyen felveszik a küzdelmet. Ujabbban a kőedénygyártás mellett a vállalat telepén a porcelán gyártással is folynak kísérletezések.”

Bár e cikken kívül más adatunk nincs arra, hogy a század első éveiben porcelánt is gyártottak volna Hollóházán, vagy Telkibányán, Wittich Gusztáv öccse, Hollóházy (Wittich) András emlékirataiból úgy tűnik, hogy a konkrét szükséglet vitte erre Wittich Gusztávot, illetve Istványi Ferencet.

„Néhai Pfliegler Ferenc, miskolci kereskedő, a hollóházi gyár régi hűségese vevője mondotta egyszer előtte 1904-ben, mikor megkérdeztem, miért esett vissza oly óriási mértékben a kőedény iránti kereslet? Őcsém – mondta – ha az a parasztnyecske bejön a boltomba, első dolga a tányért a nap felé tartani, megnézvén, látja-e keze árnyékát. Persze, hogy nem látja. Le is teszi a tányért. Nem kell, mert nem átlátszó. És minden rábeszélés hiába való. A cseh porcelán kell, melyet kis vásáros lengyel zsidók messzire széthordanak s olcsón, kilószámra árulnak, még búzáért is adják. Ill.r. selejtáru, de hihetetlenül olcsó. Nem bírjuk a versenyt. Azt kell adnunk amit vesznek.”¹³⁰

Porcelán tehát csak átmenetileg készülhetett Telkibányán, mert a gyár – főleg a rekonstrukció után – teljesen a kőedénygyártásra rendezkedett be. A konkurrenciaharc legkülönbözőbb erkölcsös és mélyen erkölcstelen formá-

ival is találkozhatunk. Bár az elmondottak külön-külön és együttesen is negatívan hatottak a gyár fejlődésére, Hollóházy András feljegyzései szerint

„Telkibányán a gazdálkodó parasztfuvarosok nyári amerikázása, illetve szerződösszegése döfte háttá a gyárost. Szemtanú voltam – írja Hollóházy – mikor néhai bátyám (a múlt század végén, e század első éveiben) jó ebéd ígérétével bírt rá néhány fekete homokot hozó H. tihanyi fuvarost néhány szekér fa befuvarozására. Néhány napra füstöltek a kemencék kürtői. De miért, miért nem, talán mert a vasvilla erős argumentum, vagy más okból a tihanyi tótok többé nem mertek vállalkozni fuvarra. A gyár végzete beteljesedett s szegény bátyám kénytelen volt otthagyni a kaolinbányás falut, Mátyás király gyárát ...”

A fenyegető pusztulás jelei egyre sűrűsödnek. 1907-ben a hollóházi gyárban tűz ütött ki amely jelentős károkat okozott. Az újjáépítés hónapokig tartott, s közben a termelés szünetelt. Istványi újabb hatalmas összegű bankkölcsönt vett fel a kassai banktól a kezelésében álló telkibányai gyárat megszüntette, és a berendezéseket átszállíttatta a hollóházi gyárba.

Befejezésül álljon itt a Kassai Kereskedelmi- és Iparkamara 1907. évi jelentése:

„Kerületünk kőedénygyárjai a hollóházi és a telkibányai a végpusztulás veszélyét igyekeznek leküzdeni.

Magyarország kőedényszükségletének legnagyobb részét Ausztriából fedezi. Gyártelepeink évek óta nem voltak képesek a keresletnek megfelelő mennyiséget produkálni. Mindezek dacára, elegendő tőke hiányában, s távol esvén a vasuti vonalaktól, oly nehézségekkel kellett megküzdeniök, amelyekkel megbírnok nem lehetett.

Múlt és előző jelentéseinkben felsoroltuk mindama módozatokat, amelyekkel ezen kíváló telepek megmenthetők lettek volna, minthogy azonban az állam segélyére hiába számítanak, a gyárak lassú kinszenvedése vette kezdetét.

Telkibányai gyárunk nem virva a küzdelmet, üzemeit az év folyamán lassanként beszüntette. Évtizedek óta nevelt, tanult, ügyes és békés munkásnemzedéket kenyérkereset nélkül maradt, s előreláthatólag hasonló sors éri idők múltán a hollóházi telepet is.”

16. WITTICH PRÓBÁLKOZÁSAI A GYÁR FELLENDÍTÉSÉRE

Wittich Gusztáv mindent elkövetett, hogy a megszűnt telkibányai kőedénygyárban ismét beindítsa a munkát. A kőedénygyártásról végleg lemondott, de éppen Telkibánya és környéke lehetősége, a kaolinbányák csábították arra, hogy megpróbálkozzék a porcelángyártással. Először Hidasnémetiben a vasuti állomás mellé tervezte a gyártelepet. Bár kitűnő, sikerült próbákat mutatott fel, a részvénytársaság kiszemelt alapítóiban nem ébredt fel a vállalkozói kedv. A két világháború között még mindig tartott a cseh porcelán- és üveggárak dömpingje. Hogy ez a kíméletlen erőszakoskodás a csehek részéről még az üveggárakkal szemben is mennyire érvényesült, mutatja a miskolci öntöttüveg gyár esete. Ez a gyár küzdelmes előkészítés és berendezkedés után végre megnyílt. Mire az első tábla öntött üveg kihűlt, már szembe találta magát a már az öldöklő verseny intézőivel: a csehek 40 %-al leszállították az árukat. A dömping bénítólag nehezedett a magyar áruk készítőire.

Wittich Gusztávot azonban még ez sem törte le, tovább ügyködött, próbálkozott. A legkülönbözőbb neves külföldi cégekkel levelez. Fölismerte, hogy az új, megváltozott viszonyok között a gyár nem tartható fenn a régi helyen és módon. Merész kísérletet tesz a telkibányai gyár áttelepítésére, illetve egy új gyár létrehozására Göncön – ahol a termelési, illetve szállítási viszonyok kedvezőbb volta miatt a korábbinál sokkal előnyösebb körülményeket lehet teremteni, a kor követelményeinek megfelelő, korszerűen felszerelt üzem működtetéséhez. Levelez és tárgyal a legismertebb német és cseh cégekkel a létesítendő új üzem megtervezésére, illetve modern gépekkel való felszerelésére. Megpróbál megnyerni neves német keramikus szakembereket a gyárban való munka vállalására (főként vezetői beosztásba). A rendelkezésére álló kaolinból, illetve nyersanyagokból mintákat küld a híres berlini „Sege laboratóriumba” vizsgálatra és véleményezésre. A válasz kedvező. Hasonlóan jó minősítést kap a helyi anyagokból végzett kísérleti munkák során előállított porcelán is.

Ilyen gondos előkészítés után elkészíti, illetve kidolgozza a tervezetet a „Felsőmagyarországi Porcelán és Tömörkőedénygyár Részvény-Társaság” alapítására.¹³¹

A „Tervezet” részletesen foglalkozik:

1. A részvény-társaság céljával: megállapítja, hogy a hazai gyárak a kőedény és porcelán áru szükségletnek csak igen csekély hányadát adják. Az egyre növekvő szükségletek kielégítésére kőedény árúból a behozatal 1906 évben 1.537.260 koronát tett ki, míg porcelánból ugyanezen évben 5.010.895 korona volt.

„Mindkét cikkben a kereslet egyre fokozódik – a számbavehető összes konjunkturák kedvezők. Különösen figyelemre méltó azon körülmény, hogy sikerült egy fehérségben egyedülálló, szaktekintélyek által elismert, kiváló minőségű Abauj megyei kaolinból más közelfekvő hazai anyagok keverésével kitűnő minőségű, szép fehér porcelán edényt előállítani. Az itthon eszközölt kísérletek a híres berlini „SEGER laboratórium” által felülvizsgáltatván teljesen megnyugtató eredménnyel jártak, és így a nagyban való gyártásnak akadályja nincs.

2. A társaság cége, székhelye, tartama és alaptőkéje.

A részvény-társaság cége „Felsőmagyarországi Porcelán és Tömörkőedénygyár Részvény Társaság”, telepe s székhelye Gönc, tartama 50 év. Működését a társaság 5.000 darab koronás részvennyel, tehát 500.000 korona alaptőkével kezdi meg.

3. A részvények jegyzésének és befizetésének módja és határideje.

4. Az alakuló közgyűlés összehívásának módja és határideje.

5. Az alapítók hatásköre, felelőssége és elszámolása.

6. Végül írásba foglalja, hogy „A részvenytársaság átvései Istváni Ferencről a porcelán gyártás meglévő előírását, az anyag összetételét, valamint az említett kaolin használati jogát a részvenytársaság üzemének tartamára oly feltétellel, hogy ezen kaolint a hollőházai vállalatok kívül más nem használhatja, viszont ezen jogon vételára csak úgy fog Istváni Ferencnek megfizettetni, ha a kaolin föld korlátlan használata mérsékelt ár mellett a bánya talaj tulajdonosa által is biztosítva lesz a társaságnak. Átvételnek továbbá nevezettől a Telkibányai Kőedénygyárban lévő modern felszerelések, melyek a társaság üzemében használhatók lesznek.”

Kelt Gönczön 1908 május hó

A tervezetet megküldi sok helyre – főként porcelán és üvegnyagkereskedőknek (Breuer Vilmos, Pausz Béla Kassa, Schwarcz Dávid Fiai Orosháza . . .) befolyásos közéleti személyeknek (Bárczay István képviselő Budapest . . .), pénzintézeteknek. A válaszok nagy többségükben kitérőek, vagy elutasítóak.

Az elutasító válaszok végleg megpecsételik a terv sorsát. Mindezekhez jön még Wittich (már régen betegeskedő) feleségének 1908 júniusában bekövetkezett halála. A gyár végzete ezzel végleg beteljesedett – Wittich elhagyja Telkibányát.

A következőkben – csupán az érdekesség kedvéért – kövessük vázlatosan végig Wittich további útját, tekintsük át meg-megújuló kísérleteit egy kerámiaüzem újbóli létrehozására.

1910–12-ig Sárospatakon a Zsolnay-féle Agyagipari RT-hez tartozó téglagyár igazgatója. Ezen idő alatt a város határában levő kaolin megszerzésére, illetve egy erre alapuló kerámiaüzem létrehozására tesz kísérleteket.

Ugyanezen évben (1912) Kolozsváron, majd Gyomán találjuk, ahonnan szintén ez ügyben kiterjedt levelezést folytat.

A következő állomás Beregszász, ahol a „Bereg megyei Kaolinművek és Kályhagyár részvénytársaság” alkalmazásában áll. Ez az időszak 1913-tól (vagy 1914-től) 1920-ig tartott. Közben évekig katona (I. világháború) volt. Itt is találunk adatokat a régi terv felújítására tett kísérletekről.

1920 közepétől Kassára kerül – ahol különböző állásokban dolgozik. (1920. szeptember 16-án iparigazolványt vált „Kereskedelmi ügynökség és mintaraktár” iparra.) Ebben az időszakban is állandó levelezésben van külföldi (főként német) cégekkel, akiktől terveket, illetve árajánlatokat kér elsősorban égető kemencékre. Az e tárgyban írt utolsó (fennmaradt) levelei 1930-ból valók.

Egészségi állapota fokozatosan romlik, majd 1934 februárjában meghal. A kassai köztemetőben van eltemetve – a telkibányai gyár utolsó bérlelője, illetve vezetője – aki megszállott módjára, a gyár bukása után hosszú évekkel is próbálkozott azt valamilyen formában újból életre keltetni – sajnos sikertelenül.

Arról már fölőselegesen bővebben értekezni, hogy Wittich Gusztáv öccse, Hollóházy András is mennyi hiába való kísérletet végzett csendes kutató és tárgyaló munkával úgy Hollóháza, mint Telkibánya érdekében. Magyar, német vegyészekhez, kerámikusokhoz folyamodott, hogy a radványi, telkibányai kaolint vegyék vizsgálat alá és nyilatkozzanak, érdemes-e arra, hogy porcelángyártásra felhasználják. Különösen 1910 és 1930 között került-e kaolin és a belőle alakítható porcelán ismét előtérbe. Hiába vittek vállalkozót Telkibányára és Hollóházára, nem akadt aki a kérdéssel érdemben foglalkozott volna.

[1] Ezt kétségtelenül bizonyítják azok a bejegyzések, melyek a telkibányai református és a gönci katolikus plébánia anyakönyveiben található a bányászatra vonatkozóan.

[2] Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez írott tanulmányában. Művészet-történeti Tanulmányok, Bp. 1957. 110-112.

[3] U.o.

[4] A kassai Pivirotti-féle kőedénygyárnak Debrecenben is volt lerakata. Nem véletlen, hogy a telkibányai gyár is ebben az irányban próbálta piacterét megnövelni.

[5] A Hunyad megyei Batizon – a Naláczy grófok birtokán – már 1805-től működik kőedénygyár, amely nemcsak fehér és világosbarna kőedényt készített, hanem feketét is. Tulajdonképpen ez volt Batiz specifikuma, amely iránt már ekkor országos érdeklődés mutatkozott.

[6] *Katona Imre*: A magyar kerámia és porcelán. Bp. 1978.

[7] U.o. A kőedény anyaga. Magyar Üveg- és Agyagújság, 1907. nov. 15.

[8] Hasznos Mulatságok.

[9] Ausztriából importált kvarccal dolgozott a herendi gyár is, kőedénygyárainkról nem is beszélve.

[10] A fejezetet *Petrik Lajos*: Agyagiparosok könyve, Bp. 1913. és *Wartha Vince*: Az agyagipar technológiája c. műve alapján írtuk.

[11] „Az első időkkel foglalkozó Mihalik Sándor bőszes adatanyagot közölt a gyár belső életére és az ott folyó munkákra vonatkozóan. Az adatok, a hercegi levéltár iratanyagának dokumentumai tanúskodnak arról, hogy a termelés legfejlettebb szakaszában is megmaradt erősen manufaktúrális jellegűnek. Ugyanakkor a kelet-magyarországi nagyobb városokban, Kassán, Ungváron, Sárospatakon, Eperjesen és Miskolcon árulták a készítményeket. A regéci műhelyeket később áthelyezik Telkibányára, ott, hasonlóan a bécsi és a hazai gyártmányokhoz, az edényeket nyers állapotban látták el jegyekkel, az uradalom nevével (Regéc) és a gyártást jelző időpontot három számmal, az ezres elhagyásával.”

Molnár László: Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. 76.

[12] Ezt nemcsak a helyi kaolin bányászatra utaló adatok bizonyítják, hanem a telkibányai készítmények is, melyek zöldes-sárgás alapszínűkkel eltérnek a cseh és német porcelánoktól.

[13] *Mihalik* a Művelődéstörténeti Tanulmányokban írt cikke, 115.

[14] Özv. Kolosy Györgyné, Nagy Anna levele Bretzenheim Ferdinándhoz. Telkibánya, 1845. nov. 25-én.

„... Férjem, ki Herczegségének tizenhet évek le folyla alat a Gyárnak hasznos és hüvséges szolgálja volt lenni megszűnt – engemet hat neveetlen árvákkal gyámoltalan és siralmas özvegségre juttatott. Ő noha élet ideje mellett még tovább is élhetett volna, de hűségét be akarván bizonyítani annyira munkálkodott, hogy egességét elvesztette mely néki halat okozott”. Folytatódik, hogy az éhenhalástól Őfelsége mentse meg.

[15] A gyárra fordított költségek évenkénti alakulása – emelkedése és csökkenése – világosan mutatja a gyár körül és a gyárban folyó munka jellegét, alakulását.

1825-ben:

15.532 ft. 15 kr.

1826-ban:

760 ft. 25 kr.

1927-ben:	4.483 ft. 52 kr.
1828-ban:	3.670 ft. 52 kr.
1829-ben:	3.767 ft. 10 kr.
1830-ban:	12.869 ft. 43 kr.
1831-ben:	12.826 ft. 50 kr.
1832-ben:	12.324 ft. 21 kr.

Katona i.m. 256.

[16] Az 1825-ös tabellákban még nem szerepelnek a TBányai gyár munkásai (Status Personalis et Salarialis, 1825/55-62. számozott old.) OL. Bretzenheim cs.lt.P.66.II. (B.9.141 csomó). Az 1826-os tabellán sem találkoztunk munkásokkal (63-72). Az 1827-es tabellán a következők szerepelnek:

Bányai Fabrikásoknál		Kész- pénz	Tiszta búza	Kétrészes	Gabona	Árpa	Zab	Bor
1. Hüttner Mátyás	Fabrique Director	600	12	30	24	24	30	5
2. Dutsay János	Szám/adó	60	6					
3. Pitier (!) Jakab	Törő Molnár	60	4		18			
4. Jakab Ferenc	Porcellán Molnár	30			20			
		750	22	30	62	24	30	5

p. 102–109.

[17] *Borovszky Samu*: Magyarország Vármegyei és Városai. Abaúj-Zemplén m. 284.

[18] A kassai ker. és iparkamara Jelentése, 1863.

[19] *Borovszky* i.m. 284.

[20] Telkibánya. Ref. Egyh. Vegyes akv. 1813-1848-ig terj. köt. 39. – *Mihalik Sándor*: A magyar porcelángyártás kezdetei Fol. Arch. 1954 /VI/. k.

[21] Kat. Pleb. Hivatal, Gönc. Vegyes akv. 1767-1837-ig terj. köt. /III.köt./ 340.

[22] U.o. Tom. III. 814.

[23] *Molnár* i.m.

[24] Az 1845. jan. 26-iki igazgatósági ülés jegyzőkönyvének 4. pontja említi a „gyári pénztár”-t, amely nem azonos az „uradalmi Kassza”-val. A Status Personalisban szereplő dolgozók fizetését az utóbbiból eszközlik. A gyári pénztárból fizetettek névsora mindezeideig nem ismeretes.

[25] OL. Bretzenheim cs.lt.P.,II. /B/ 9 Fizetési jegyzékek. 141 csomó 102-109. old.

[26] U.o.

[27] U.o.

[28] U.o.

[29] Kat. Pleb. Hiv. Vegyes akv. 1767-1837-ig terjedő köt. III. köt.

[30] U.o. Tom.I.pag. 345.

[31] U.o. Vegyes akv. p. 814.

[32] U.o. Vegyes akv. I.köt. p.389.

[33] U.o. Vegyes akv. I.köt. különböző, részben már idézett helyekről. Tom. I.p.340.

[34] U.o. Tom. I. 387. Ekkor keresztelték Joannas Dutsay és Eleonóra Vagner Fiacskáját, Ferdinándot Mathias Hüttner és Therezia Vagner.

[35] U.o. Tom.I.pag.387.

[36] U.o. Tom.I.pag.814. 1829. október 26-án köt házasságot a 23 éves Maurer Ignác a 18 éves Kerékjártó Erzsébettel.

Tanúk: Dutsay János és Szedlitzky György.

[37] *Mihalik Sándor*: A regéci porcelán. Gerevich Emlk. Bp. 1942. Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez. Művészettörténeti Tanulmányok, Bp. 1957. 120.

[38] *Molnár László*: Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. 76.

[39] Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2657.1. *Mihalik Sándor*: Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez. Művészettörténeti Tanulmányok, Bp. 1957. 143.

[40] *Mihalik* i.m. 143.

[41] *Katona Imre*: A telkibányai kőedény és porcelángyár alapítása és működése. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1972. /XI.köt./ 276.

[42] OL. Bretzenheim cs.lt.P.66.Status Personalis et Salarialis II. /B/9 141. csomó.

[43] U.o.

[44] U.o.

[45] U.o.

[46] OL. Bretzenheim cs.lt.P.66. II.A.10. -Protocollum sessionis (Igazgatósági ülés-jegyzőkönyvek (1838-1839) 120.cs. p. 323-324. 1838. nov. 7. ülés jegyzőkönyvéből: „18 Heyzl Antal kéri 188 frtot kitevő követelésének kiegyenlítését, továbbá a TBányán használt irtásföldre tett 82 ft költsége visszatérítését.” – Pénzbeli követelésének kiegyenlítését elrendelik, de az irtásra tett költségeinek megtérítését elutasítják.

[47] U.o. Az 1839. jan. 20-án tartott igazgatósági ülés jegyzőkönyve foglalkozik „Schuller Ferenc Nagy Bányai Massza Molnár” béremelési kérelmével.

[48] *Mihalik Sándor*: Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez. 121.

[49] *Katona Imre*: Egy múlt századi kerámikus munkái az Iparművészeti Múzeumban. Iparművészeti Múzeum Évkönyve, VIII. 113-123.l.

[50] OL. Helytartótanács Dep. Rev. Librorum 1840. Fons 8., pos. 7. és 7/a.

[51] OL. Bretzenheim cs.lt.P.66.A.10 Protocollum sessionis . . . (Igazgatósági ülés-jegyzőkönyvek (1838-1839) 120.cs., 1839. március 6-án tartott igazgatósági ülés-jegyzőkönyvének 4. pontjában áll:

„A mennyiben Téle által késő Tavaszig a T Bányai Porcellan malomra menő tsekély viz egészen beszokott fagyni, hogy télen, de nyárba is midőn a viz elapadni szokott elegendő massa készíttethessen, jónak s hasznosnak vélné, ha a fürdő alatt már nagyjából készen levő malom mind azért mivel annak vize télen sem szokott befagyni, mind pedig azon okból, mivel nyárba is egy forma vize lenne massa malomnak elkészíttetne, melyhez kíváncsi anyagoknak jegyzékét be mutatja”.

[52] 1839. április 4-én és 5-én tartott igazgatósági ülés jkv.-ből: 114. pont és 1839. január 20-i igazgatósági ülés 4. és 5. pontja.

[53] U.o.

[54] OL. Bretzenheim cs.lt.P.66. Status Personalis et Salarialis ii/B.9.141. csomó, 354 (számozott oldal).

[55] *Kubinyi-Vahot*: Magyarország és Erdély képekben, IV. 89-90.1: „Ezelőtt mintegy 10 évvel Hüttner József, mind ki herczeg Bretzenheim Ferd. költségén tanuló Morva

és Csehországban a porcellán- és kőedénygyártást, Apátfalván az egri papneveldei intézettől, mint tulajdonostól, a kőedény-gyártási jogot kibérelte, s kőedényt és wedgwoodot kezdte gyártani.

Hüttner csekély anyagi erővel bírván olynemű gyárat létrehozni és sikerrel folytatni, bár igen kis haszonbért fizetett a seminariumnak, fizetési tehetetlensége csakhamar bekövetkezett, s az árendából bíróilag kiutasították. Egyideig ezután maga a seminarium folytatta a gyártást saját költségén, de ez sem vala képes sikert idézni elé.”

[56] OL. Bretzenheim cs.lt. /P.66/ Status Personalis et Salarialis II./B.9. 141 csomó, 351-353.

[57] U.o. 354-355. Ugy tűnik, hogy Wagner is rokon a Hüttnerekkel és a Dutsayakkal, mert csak átmenetileg áll a gyár élén.

[58] 1845. 25.sz. 294.

[59] Lsd. a 15-ös jegyzetet.

[60] *Mihalik Sándor*: Adatok a regéczi porcelángyártás történetéhez. Művészettörténeti Tanulmányok. Bp. 1957. 120-121.

[61] A Hüttner-féle miskolci mesterkedéseknek lehet emléke az a felhőkön álló kőfal alakokkal díszített porcelántányér – Miskolc 1838 jeggyel –, mely mint nagy ritkaság megfordult Csányi Károly az Iparművészeti Múzeum egykori igazgatójának képen. U.o. 121. – Lásd még *Molnár László*: Porcellán- és kőedénygyártás Miskolcon a reformkorban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. VI.köt. 1966/244.

[62] Iparművészeti Múzeum 52.3444.sz. darabja - Ethnographisch geographische Statistik des Königreiches Ungarn, Wien, 1837. I. 32. g.

[63] U.o. 53.266. Csak anyaguk különbözik.

[64] U.o. 67-707.

[65] Lt. 53.2660.

[66] Lt. 19.587.

[67] *Kubinyi-Vahot* i.m. IV. 89-90.

[68] *Molnár* i.m.

[69] Lt. 64. 34.

[70] *Molnár László*: A herendi Porcelángyár a reformkorban. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei I. (1963) 233.

[71] *Molnár László*: Iparművészeti törekvések a reformkorban Magyarországon. Bp. 1976.

[72] Az 1845. jan. 26-i igazgatósági ülés-jegyzőkönyvének 4. pontjában található kitétel így hangzik: „4. A' Telki Bányai Porcelángyár igazgató azt terjesztvén elő, hogy az 1841 ik év végével a' gyári pénztárnál nevezetesebb összegre rugó tartozások találtak, mellyeket később a' gyári munkásoknak előlegezett saját kész pénzével elégitett ki a' nélkül, hogy ezen általa kifizetett tartozások a' gyári pénztárnál mind ez ideig számadásba vétettek volna.”

[73] *Mihalik Sándor*: Adatok Mayer János pápai és herendi gyárigazgató működéséhez. Klny. a Folia Archeologica XVIII. (1966) 67. kötetéből, 292.

[74] Vagyis arra, hogy Mayer János nem Pápán és Herenden kezdte tevékenységét, hanem Telkibányán és csak később került át Pápára, illetve Herendre. 1831-ben a nyílszerű jegy első feltűnésekor Mayer János alig töltötte be a 19. esztendejét, tehát ekkor nem lehetett még mester és valószínűleg segéd sem. Így önálló jeggyel ezért sem rendelkezett.

- [75] *Mihalik* i.m. 288.
- [76] U.o. p. 290.
- [77] U.o. p. 291.
- [78] Lsd. 3. sz. jegyzetet!
- [79] Kat. Pleb. Hivatal Gönc, Vegyes anyakönyvek (1767-1837) pag. 261.
- [80] *Mihalik* i.t. szerint a gyereket Sándor Jánosra keresztelték Pápán 1842. február 20-án. pag. 291.
- [81] Kat. Pleb. Hivatal Gönc, Vegyes anyakönyvek (1838-1845) pag. 67.
- [82] U.o. pag. 67.
- [83] *Mihalik Sándor*: Pápai kőedény- és porcelán kísérletek. Folia Archeologica, XV. (1963) 174.
- [84] *Mihalik Sándor*: Mayer gyárigazgató működése. Folia Archeologica, XVIII. (1966-67) 291.
- [85] U.o. 290.
- [86] *Mihalik Sándor*: Pápai kőedény- és porcelán kísérletek. Folia Archeologica, XV. (1963) 169-185.
- [87] U.o.
- [88] *Mihalik Sándor*: Mayer gyárigazgató működése. Folia Archeologica, XVIII. (1966-67) 291.
- [89] *Tasnádiné Marik Klára*: A XIX. századi magyar keramika néhány problémája. Iparművészeti Múzeum Évkönyvei (3-4) 1959. 190.
- [90] *Katona Imre*: S-betűs herendi porcelánok az Iparművészeti és a Bakony Múzeumban. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (5. kötet) 1966. 253.
- [91] 1982. február 10-én keresztelt nem feleségével, hanem Kerekes Veronikával Kolosey (!) György (Porcelán igető) és Nagy Anna János nevű fiacskáját. Kat. Pleb. Hivatal, Gönc. Vegyes akv. (1838-1845) 261.
- [92] A herendi adatokat a szerző ismeretlen adatok a herendi porcelángyárról c. tanulmányából vettük. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 10. kötet (1971) 303-314.
- [93] *Mihalik Sándor*: Pápai kőedény- és porcelán kísérletek. Fol. Arch. (XV.) 1963. 169-185.
- [94] Fischer Móricz égetési kimutatása 1841. Iparművészeti Múzeum Adattára, Klt. 248/1959.
- A forrás megjelölés nélküli adatok e kimutatásból származnak. A kimutatás önálló feldolgozása is megtörtént. Katona Imre: A herendi gyár máz- és masszakísérletei az 1840-es években. Építőanyag, 1966. 11.sz. 432-435.
- [95] Fischer Móricz égetési kimutatás 1841. Iparművészeti Múzeum Adattára, Klt. 248/1959.
- [96] Ref. Egyh. Telkibánya. Vegyes Anyakönyvek, Tom. II. p. 10.
- [97] U.o. pag. 10.
- [98] U.o. pag. 6.
- [99] U.o. pag. 285. Mayernek ez a gyermeke 1867. június 26-án halt meg az anyakönyvi bejegyzés szerint.
- [100] *Mihalik Sándor*: Adatok Mayer pápai és herendi gyárigazgató működéséhez. Fol. Arch. XVIII. (1966-67) 291.
- [101] Kat. Pleb. Hivatal, Vegyes anyakönyvek (1838-1845) pag. 277.

- [102] Telkibánya, Ref. Egyhk. Vegyes anyakönyvek (1849-1905) pag. 10.
- [103] U.o. pag. 13.
- [104] U.o. pag. 13.
- [105] U.o. pag. 19.
- [106] U.o. pag. 31.
- [107] U.o. pag. 13.
- [108] U.o. pag. 18.
- [109] *Mihalik Sándor*: Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez. Művészettörténeti Tanulmányok, Bp. 1957. 138.
- [110] *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, Pesten 1851. II.köt. 126-127. Közép-, Ó- és Új-Huta.
- [111] *Katona Imre*: A telkibányai kőedény- és porcelángyár alapítása és működése. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. (XI) 1972. 255-278.
- [112] OL. Bretzenheim cs.l.t.P.66.II.A.10 Protocolum sessionis. . . Igazgatósági ülés jkv. 1838-1839. 120. csomó, 1838. nov. 7. ülés.
- [113] U.o. 1838. szept. 6.-i ülés jkv. 5. pont.
- [114] OL. Bretzenheim cs.l.t.P.66. Status Personalis et Salarialis 141. csomó, p. 354-359, valamint p. 383-388.
- [115] U.o. p. 418-487
- [116] OL. Bretzenheim cs.l.t.II.C/11. Számadástörödékek, 1806-1863.
- [117] *Kubinyi-Vahot* i.m. IV. 89-90.
- [118] *Borovszky*: Magyarország Vármegyéi és Városai. Abaúj-Torna m. 284.
- [119] Ezt a fejezetet a pesti és a kassai ker. és iparkamarák jelentései alapján állítottuk össze.
- [120] *Katona Imre*: Anyag- és stílusproblémák a magyar kerámiaiparban a múlt század végén. Építőanyag, 1971. 6.sz. 221-226.
- [121] *Takács Béla*: A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei. Néprajzi Értesítő, 1962. 163-201.
- [122] *Dubovszky Gyula*: Mintalapok majolikafestéshez. Nyom. és kiadja Langer E. és fia Budapest, 1 füzet folio 4 lap.
- [123] *Mudrony Soma*: Magyar Majolikák. Magyar Ipar, 1880. 312-313.
- [124] Magyar Ipar, 1883. 55-56.
- [125] U.o. 1883. 55-56.
- [126] U.o. 15.
- [127] U.o. 15.
- [128] Emlékeim Hollóháza múltjából. Irta *Hollóházy (Wittich) András* a miskolci kerületi Kereskedelmi és Iparkamara főtítkára.
- [129] U.o.
- [130] *Hollóházy András*: Emlékeim. . .
- [131] (A leveleket *Dr. Hollóházy [Wittich] Lajosné*, valamint *Rónai Gedeonné [Wittich Lenke]* bocsátották rendelkezésünkre.)

1. *Váza*

Porcelán. Regéc, 1831. Alsó részén kiöblösödő teste magas hengeralakban folytatódik, mely széles kitüremlő peremben végződik. Lábazata négyzetes tagolt talpon nyugszik. Két oldalán egy-egy karélyos fül állatfedővel, fehér és arany színekben. Alján benyomva Regéc 831-jegy. Ép. Mag. 22 cm., szájátm. 14 cm., talpát. 8,2 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.35.1.

2. *Csésze*

Porcelán. Regéc, 1831. Tagolt gömbös testtel. Pereménél aransárgával díszített. Testén elől Herceg Bretzenheim Ferdinánd gyáralapító egybefont B F. aranyfestésű monogramjával. Alján benyomva: Regéc 831. Füle pótolta. Mag. 6,5 cm, szájátm. 7,5 cm, talpát. 4,1 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 18.073.

3. *Tál, fedővel*

Porcelán. Regéc, 1831. Négyzetes, ívelt sarkokkal, kiálló, homorúan ívelt peremmel, peremén széles aransávvval, a tál sarkainál arany levéldíszekkel. Fedele, kiálló rózsasforma fogóval. Pereme széles aransávos két oldalán a hercegi korona F B betűkkel. Alján benyomva: Regéc, 831. Ép. Mag. 8 cm, szájátm. 25,3 cm, talpán 16,3 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.28. 1-2.

4. *Szelence*

Ködedény. Regéc, 1831. Hordó-alak. Felülete csontszínű, az aronsok helye domborított. Közepén zöld szőlőleveles girland és két csik fut körbe. Fedele lapos, zöld gombbal, szőlőgirlanddal díszített. Alján benyomva: Regéc, 831. Ép. Mag. 6,7 cm, szájátm. 6,5 cm, talpát. 6,6 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 70.130. 1-1. 2.

5. *Tejeskanna*

Porcelán. Regéc, XIX. század első fele. Tagolt, erősen ívelt talpon álló ovális test, széles nyakkal, kihajló peremmel, kiöntővel. A peremen és a nyakon körbefutó arany sáv. Oldalán zöld és sárga leveles ágak, apró lila virágokkal. Törött, kiegészített. Mag. 17,2 cm, szájátm. 8 cm, talpát. 7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2535.

6. *Tejszínés kanna*

Porcelán. Regéc, 1831. Tagolt, erősen befelé ívelt talpon ovális test, széles, hengeres nyakkal, kissé kihajló peremmel. A nyakon és a peremen körbefutó arany sáv. Alján: Regéc, 831. Törött. Mag. 12,4 cm, szájátm. 6,8 cm, talpát. 5,8 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72. 39. 1.

7. *Kanna*

Porcelán. Regéc, 1839. Lefelé fordított kúp-alak, alul kis karimával, fent alacsony, homorú nyakkal, kis kiöntővel, magas, szögletes füllel. Fehér felületét elől rózsas és kisebb sárga-kék virágos és leveles csokrok díszítik. Alján benyomva: Regéc, 839-jegy. Repedt, hiányos. Mag. 12,6 cm, szájátm. 6,7 cm, talpát. 5,4 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 70.123.1.

8. *Mandolinon játszó fiú*

Porcelán. Regéc, 1830-as évek. Zöld színű fűvet utánzó, szabálytalan alapon fatönkөн ülő ifjú sárga nadrágban, piros mellényben, fekete félcipőjével földre támaszkodik s a jobb térdére támasztott mandolinon játszik. Alján benyomva Regéc-jegy. Ép. Mag. 12,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 17.325.

9. *Fedeles korsó*

Porcelán. Regéc, 1835. Alacsony lábgyűrűn enyhén kidomborodó oldal, széles, rövid, egyenes nyak, kiöntő csőrrel, hajlott fül. Egész felületét sűrű zöld pontok között leveles, virágos indák, levelek borítják. Alján benyomott Regéc-jegy, 1855-ös évszámmal. Ép. Mag. 13 cm, szájátm. 9 cm, talpát. 8,8 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2645. 1.

10. *Óra-keret*

Porcelán. Regéc, 1838. A négy lábon álló barokkos keret hasábformában indul, majd behomorul és félkörívben zárul. Az előlapot leveles rokály díszekből, palmettákból alkotott keret alkotja, közepén óralappal. Alján benyomva: REGÉCZ 838. Ép. Mag. 22,7 cm, szélessége 9x13,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 69.685. 1.

11. *Kanna*

Porcelán. Regéc, 1839. Lefelé fordított kúp-alak, alul kis karimával, fent alacsony, homorú nyakkal, kis kiöntővel, magas szögletes füllel. Fehér felületén elől csokor: piros rózsza, sárga-kék kisebb virágokkal és levelekkel. Két oldalt egy-egy kis virág. Alul RegécZ 839-jegy. Repedt. Mag. 12,6 cm, szájátm. 6,7 cm, talpát. 5,4 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 70.123. 1.

12. *Tányér*

Porcelán. Regéc, 1840. Széles, ívelt premhez kis öböl csatlakozik. Az öböl közepén rozetta, szélén plasztikus akantuszleveles dísz, kék és zöld színezéssel. Alján benyomva: REGÉCZ 840. Ép. Átmérője 23 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 21.878.

13. *Korsó*

Porcelán. Regéc, 1841. Lapos talpon álló tojásdad test, hosszú nyakkal, peremes szájjal, íves füllel. Hasát vonalak közt zöld levelek és kacsos indák övezik, nyaka alatt szintén zöld vonal van. Alján benyomva: RegécZ, 841. Repedt. Mag. 25 cm, szájátm. 7 cm, talpát. 10,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 51.1132.

14. *Kancsó, füles*

Porcelán, Regéc, 1843. Kiálló talpon álló tojásdad test, kiöntővel, ívelt füllel, alul vékonyabb, feljebb szélesebb körbefutó zöld sávval díszítve. Alul benyomott RegécZ 843-jegggyel. Ép. Mag. 9,5 cm, szájátm. 5,4 cm, talpát. 5,1 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.914. 1.

15. *Tolltartó*

Porcelán. Regéc, 1840-es évek. Talpazaton álló férfi fekete csizmában, fehér szűk nadrágban, fekete attilában, vörös hajtókával, barna sapkában. Mögötte barna színű hengeres tartó. Alján benyomva: RegécZ. Ép. Mag. 12,5 cm, talpát. 8,3 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.917. 1.

16. *Kancsó*

Kőcserep. Regéc, 1840-es évek. Alacsony talpon nyolcszögű lapokból álló erősen kiszögellő test nyolc egyenetlen magasságú karélyozott peremű nyakkal, amelynek elő részén domborított levél és rokálydís van, füle és kiöntője faragott faágat utánoz. Színe zöldes-fehér szeladon-színű. Alján benyomva: Regéc-z. Repedt. Mag. 19,5 cm, átm. 13,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 2234. 1.

17. *Tányér*

Porcelán. Regéc, 1840 körül. Keskeny, meredek perem nagy mély öböllel. Peremén hullámos indán zöld színű szőlőlevelek. Alján benyomva: Regéc-z. Csorbult. Átm. 23 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 21.875.

18. *Kulacs*

Porcelán. Regéc, 1840-es évek. Kis lábakon álló nagy, kerek test, felső részén kis nyakkal. A kulacs vállára a szíj részére kis fogantyú van rádolgozva. A kulacs testét, a két oldallapján három széles és két keskeny zöld csik díszíti. Jeléstelen. Ép. Mag. 24,8 cm, átm. 22 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 70.51.1.

19. *Tejforraló*

Porcelán. Regéc, 1844. Három hajlított csigaalakú lábán álló dob alakú test, oldalán egyenes, hengeres gombban végződő fogóval. Fedele kerek. Kissé domborodó fedelén gomb fogó van. Oldalán és fedelén zöld csikok és indás szőlőleveles dísz fut körül. Alján benyomva Regéc-z 844-jegy. Fedele csorba. Mag. (fedővel) 12,2 cm, átm. 12,9 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 20.054 a-b.

20. *Levesestál, fedeles*

Porcelán. Regéc, 1845. Ivelt, fenn vállastestű, fölfelé álló két füllel, vállán arany szőlőinda fut körbe. Szegélye, pereme és fülei aranyozottak. Alján benyomva: Regéc-z 845. Ép. Mag. 23 cm, száját. 21,7 cm, talpát. 14,7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.29. 1-2.

21. *Csörgőkorsó*

Porcelán. Regéc, 1845. Gyűrűs talpon álló nagy tojásdad test összeszűkülő nyakkal, karélyos szájrésszel. Domború füle gyűrűmódra kanyarodik vissza a nyakhoz. Egész testét beborító arany kacsos díszítmények közt elől leveles szőlőfürt kék és zöld levelekkel. Alján benyomva: Regéc-z 845. Ép. Mag. 34 cm, száját. 9,5 cm, talpát. 14 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.1730. 1.

22. *Tányér, mély*

Porcelán. Regéc, 1845. Keskeny, meredek perem, mély öböllel. Bíborvörös peremét két arany sáv keretezi. Öblében arany körben tájkép, településsel, fákkal, a háttérben hegyekkel, melyből a középső tűzhányó. Alján benyomva: Regéc-z 845-jegy. Ép. Mag. 4,3 cm, átm. 23,7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 1767.

23. *Vizeskancsó*

Porcelán. Regéc, 1845. Alacsony lábgyűrűn tojásdad test, mely plasztikus aranyozott szalaggal megy át a rövid, széles, kihajló peremű kiöntőcsőrs perembe. Füle magas. A talpon és a peremen is arany sáv. Elöl zöld leveles tulipántó van narancsszínű tulipánokkal. Alján benyomva: Regéc-z 845. Ép. Mag. 23 cm, száját. 11,3 cm, talpát. 9 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 55.2546. 1.

24. Csésze aljjal

Porcelán. Regéc, 1845. Öblös test, rokokó füllel, hullámos szélel. Belül fehér alapon színes virágcsokrokkal, kívül pedig rózsaszín alaptól kihagyott fehér sávban aranyos-virágos inda. Alján benyomva: Regéc 845-jegy. Ép. Mag. 5,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 15.457.

25. Virágtartó

Porcelán. Regéc, 1846. Befelé hajló lábgyűrűn gyűrűs kidomborodás, majd hengeres egyenes test két kis szögletes füllel. A talpon, a gyűrűn és a perem alatt arany sáv. Oldalán leveles, virágos inda természetes színezéssel. Alján benyomott: Regéc 846. Ép. Mag. 19,2 cm, száját. 19,5 cm, talpát. 13,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72. 41. 1.

26. Dohánytartó, fedeles

Porcelán. Regéc, 1846. Hengeres testű, alsó és felső kiálló peremmel, a fedele is peremes, lapos, nagy gömbszerű fogóval. A peremek és a gombok aranyozottak. Oldala és a fedél alul barnás, feljebb világos alapon színes virágokkal dúsan kitöltött. Alján benyomva: Regéc 846. Ép. Mag. 31 cm, száját. 20 cm, talpát. 20 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.25 1-2.

27. Díszedény, fedővel

Porcelán. Regéc, 1846. Alacsony tagolt talpon, egyenes, hengeres test. Tagolt perem. A talpon és peremen arany sáv, oldalán arany virágindák, füzérek. Elöl arckép, alul Jos. Paulus kézjeggyel. Alatta felírás: Herceg Bretzenheim Ferdinand alapítója és tulajdonosa a Regéti Porcellán Gyárnak. Fedője gyengén domborodó, majd erősebben ívelő felület. Széles, nagy gombfogóval. Pereme és gombja aranyozott. Oldalán arany indázat van. Alján benyomott jegy: Regéc 846. Ép. Mag. 28 cm, átm. 21 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.36 1-2.

28. Gyertyatartó

Porcelán. Regéc, 1846. Domborműves talpon vastag száron liliomszerű virág. A szárat kezén galambot tartó férfi karolja át. Alján benyomva: Regéc 846-jegy. Alja repedt. Átm. 13,5 cm, talpát. 14,5 cm, mag. 26,2 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 54.661.1.

29. Só- és paprikatartó

Porcelán. Regéc, 1847. Ovális karélyos talpon, csónakforma kettéosztott test, enyhén karélyos hullámos peremmel. Alján, pereme alatt körbefutó zöld vonal, oldalán zöld levélindával. Alján benyomva: Regéc 847-jegy. Ép. Mag. 6,5 cm, száját. 11,4 cm, talpát. 6,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.930. 1.

30. Gyertyatartó

Porcelán. Regéc, 1847. Kerek talpból oszlopszerűen kinövő hengeren ül a szegélyes öv, mely a gyertya elhelyezésére szolgál. A talpon és az oszlopon körbemenő, illetve spirálisan felfutó zöld szár kocsányokkal és levelekkel. Az övön vastag zöld kör fut körbe. Alján benyomva: Regéc 847-jegy. Ép. Talpszélessége: 13 cm, mag. 7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 51.1131.

31. Süteményes tálka

Porcelán. Regéc, 1847. Tompított sarkú, felhajtott sarkú négyszöges talpú, magas, állványon álló széles, karélyolt plasztikus peremű tálka. Az állványon és a tálka öblében elszórt virágok. Alján benyomott: Regéc, 847-jegy. Ép. Átm. 15,5 cm, mag. 8,5 cm, talpátm. 8 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2547. 1.

32. Tányér

Porcelán. Regéc, 1848. Öble keskeny, karélyos peremmel keretelt. Sötétbarna peremét rácsos aranyos dísz borítja. Öblében István főherceg festett mellképe Paulus 848 szignóval. Alján benyomva: Regéc 846-jegy. Ép. Átm. 20,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 19.535.

33. Csésze

Porcelán. Regéc, XIX. század közepe. Henger-alakú, kihajló szájeremmel, egyik oldalán rózsaszínű, másikon kis virág rózsaszínnel és zölddel, szélein – alul és fölül – zöld vonal. Alján benyomva: Regéc-jegy. Ép. Átm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 51.1135.

34. Csésze, kávé

Porcelán. Regéc, XIX. század közepe. Kis talpon alul kiálló, majd homorúan ívelt felülettel, füllel. Kívül két vékony barna, belül széles és keskeny zöld vonallal. Alján benyomva: Regéc-jegy. Repedt, csorba. Mag. 3,6 cm, száját. 5,7 cm, talpátm. 3,2 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.931. 1.

35. Gyertyatartó

Porcelán. Regéc, 1850-es évek. Széles, kerek talpból kinövő hengeres test, kiálló szájeremmel, szélén keskeny zöld sávokkal, alján és oldalán körbefutó zöld növényi szálak, indák és levelek. Jelzetlen. Ép. Mag. 14,1 cm, száját. 6 cm, talpátm. 9,9 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.915.1.

36. Tintatartó

Porcelán. Regéc, 1851. Padalakú, elől vályúval, oldalain zöld színű inda levelekkel. A tintatartó edények hiányzanak. Alján: Regéc 851-es jeggyel. Ép. Hossza 16,7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 13.728.

37. Tejeskanna fedővel

Porcelán. Regéc, 1855. Egyenes, hengeres test, homorúan ívelő nyakkal, kiöntőcsőrös peremmel, hajlott füllel. Enyhén domborodó fedelén gombalakú fogó van. Oldalát és födelét zöld szőlőleveles inda futja körül. Alján benyomva, Regéc 855-jegy. Törött, repedt. Mag. (fedővel) 17 cm, száját. 6 cm, talpátm. 8 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2657.1. 1-2.

38. Gyertyatartó, talpas

Porcelán. Regéc, 1860 körül. Kiálló alja felett bábforma testen kiálló szájerem a gyertya tartására. Felülete máz alatti körkörös kék sávokkal díszített. Alján benyomva: Fiedler Gy. Telkibánya-jegy. Ép. Mag. 14,8 cm, száját. 6,3 cm, talpátm. 10,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.916. 1.

39. *Talpastól alátéttel*

Porcelán. Telkibánya, 1860-as évek. Felsőrésze talpas, majd ívelt oldalú, kerek, pikkelyes áttörésekkel, alul két barokkos füllel, szélein széles aransávval, közepében arany rozetta van. Alsórésze: tányér-szerű, pereme pikkelyesen áttört, kiálló közepe nagy kerek áttöréssel. Szélein széles aransávval. Alján benyomva: Regéc. Ép. Mag. 16,1 cm, felsőrésztér átm. 24,3 cm, alsórésztér átm. 15 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 72.30. 1-2.

40. *Dohánytartó, fedeles*

Köedény, Telkibánya, 1860-as évek. Hengeres testű, kiálló aljperemmel, szájjal. Oldalának kétharmadán körbefutó barnás képpel, mely Telkibányát ábrázolja, alatta felirat: Telky Banyai emlék 1863. Testét arany szélű szőlőlevelek díszítik. Alsó és felső pereme aranyozott. Alján benyomva: Regéc. Csorba, repedt. Mag. 16,3 cm, szájátm. 14,3 cm, talpát. 15,3 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.993. 1.2.

41. *Sótartó*

Porcelán. Regéc, 1861. Kettős rekeszű, rokályos szélű test barokkos füllel. Rekeszei öblében lilá és zöld növényi inda, fala barnás. Alján benyomva: Regéc 861. Ép. Mag. 5,8 cm, szájátm. 17 cm, talpát. 12 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.912.1.

42. *Kávéskanna fedővel*

Porcelán. Telkibánya, 1860-as évek. Peremes talpon nyugvó bordás dobszerű test, hasonló nyakkal. A kiöntőcső a testből nő ki. Kiöntőcsőves pereme kihajló, barokkos füllel ellátott. Lent a tölcserén és a peremen aranyozás. A nyak alsó részén leveles, virágos inda fut körül. Ép. Mag. 19,3 cm, szájátm. 10 cm, talpát. 10 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 53.2544. 1-2.

43. *Dohánytartó*

Porcelán. Regéc, 1862. Hengeralak, tagolt talppal és szájpereccel. Lapos fedelének gombja arany rozettás gomba-alakú. Talpát, száját szájtagozatait és fedele széleit arany, illetve barna csíkok keretezik. Testén sátor előtt pipázó török, hátul virágot hozó török. Virágos tájképi háttérrel. Fedelén egy-két színes virág és egy-egy lepke. Alján beütve: Regetz 1862. Repedt és csorbult. Mag. 16 cm, szájátm. 11,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 50.66 1-2.

44. *Kosár, süteményes.*

Porcelán. Telkibánya, 1860 körül. Téglalap alakú talpból meredeken kiemelkedő 4 peremszerű oldal, rokályos éllel. Közepén elhelyezett két tagból induló szalagosan csavart füllel. Szélein arannyal szegélyezve. Alján benyomva: Regéc 834-jegy. Repedt, csorba. Átm. 22x17 cm, mag. 5,5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 56.968. 1.

45. *Tál, kétfülű*

Porcelán. Regéc, 1863. Téglalap-alakú, karélyos, hullámos szélű, két barokkos füllel. Szélein halványlila-fekete szegély. Alján benyomva: REGÉCZ 1863-jegy. Ép. Mag. 9 cm, szájátm. 33,4 cm, talpát. 22 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 58.926. 1.

46. *Palack (könyvalakú)*

Köedény. Telkibánya, 1860-as évek. Imakönyv-alakú test, elő- és hátlapját rózsaszín virágos, zöld leveles késsel árnyékolt koszorú kereteli. Középen rózsaszín virágos kereszt kék árnyalással. Jelzete nincsen. Csorbult. Mag. 16 cm, vastagsága: 5 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 51.1663.

47. Tányérka

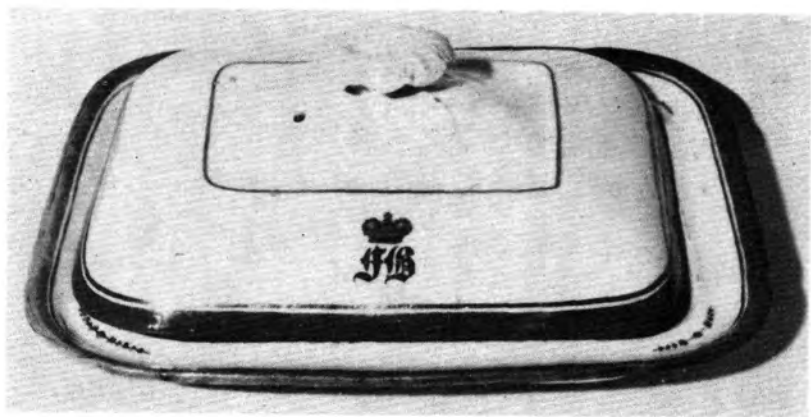
Kőedény. Telkibánya, 1870 körül. Keskeny perem, nagy sekély öböllel. A peremén cinóber vonallal határolva vörös és zöld stilizált fagyallevelek kék bogyókkal, öblében stilizált virágos ág, vörös, zöld, barna színnel. Alján benyomva: TELKIBÁNYA. Csorbult, kopott. Átm. 16,2 cm, mag. 2,7 cm. Iparművészeti Múzeum. Ltsz. 52.3474. 1.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

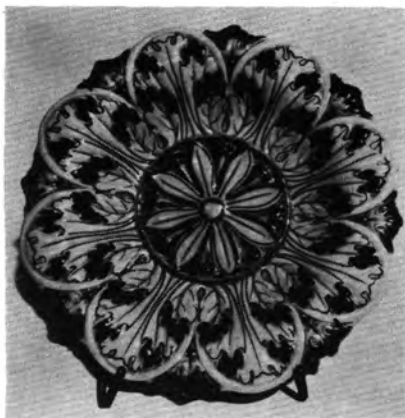

9. kép

10. kép

11.-12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16.-17. kép

18. kép

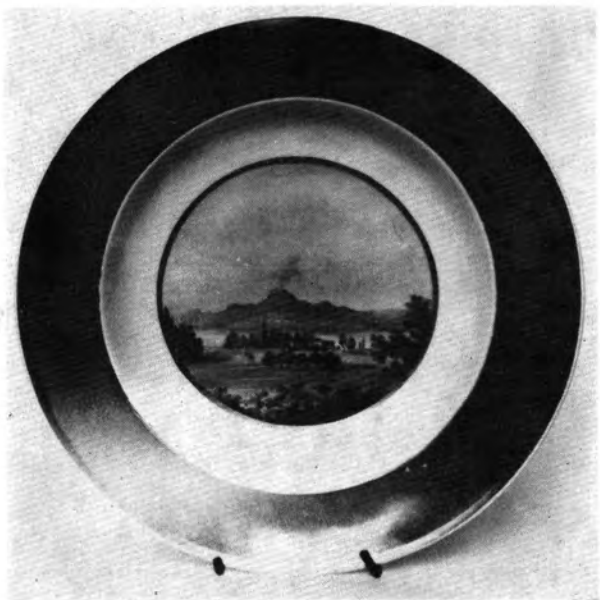
19. kép

20.-21. kép

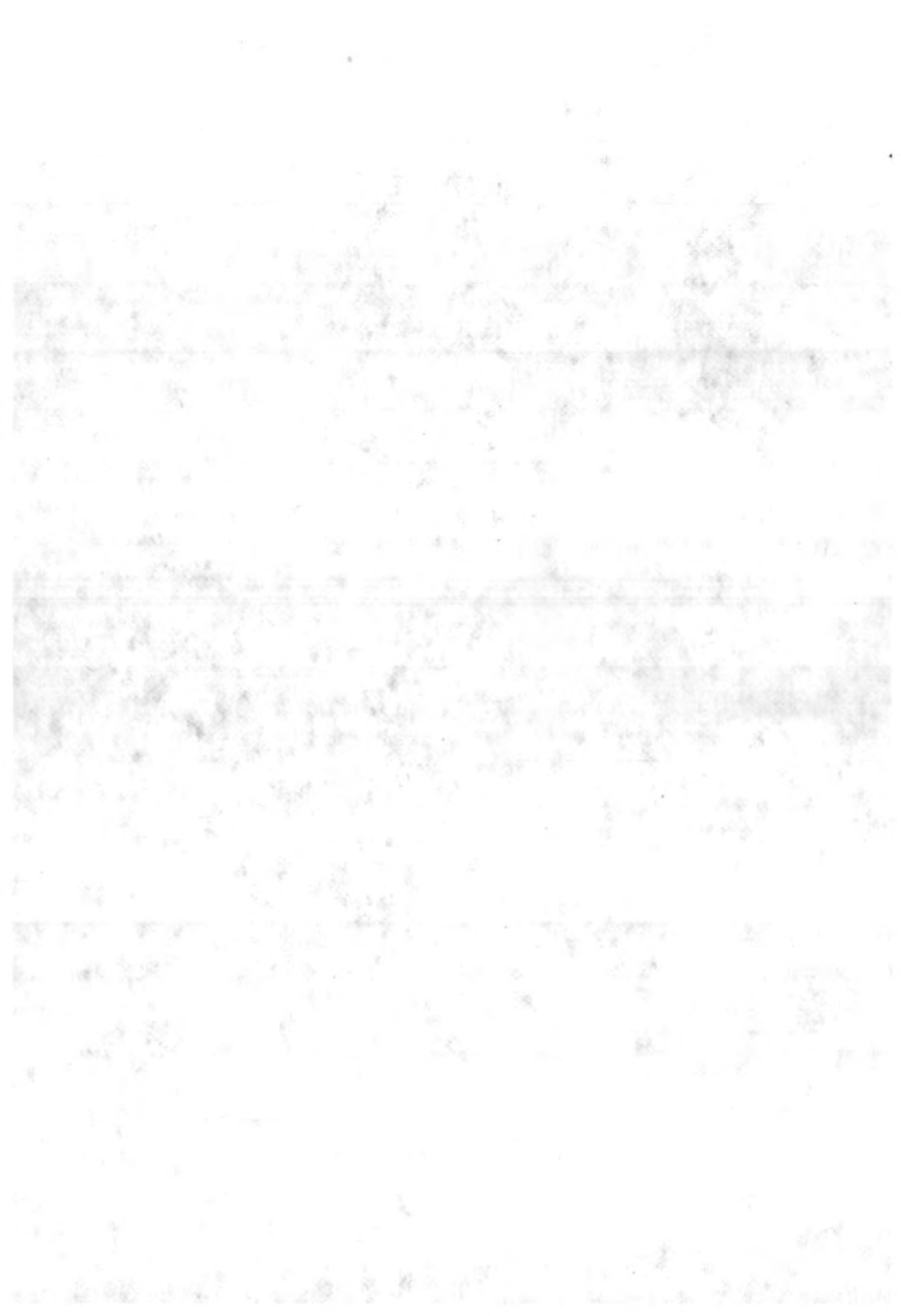

22.-23. kép

24.-25. kép

26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

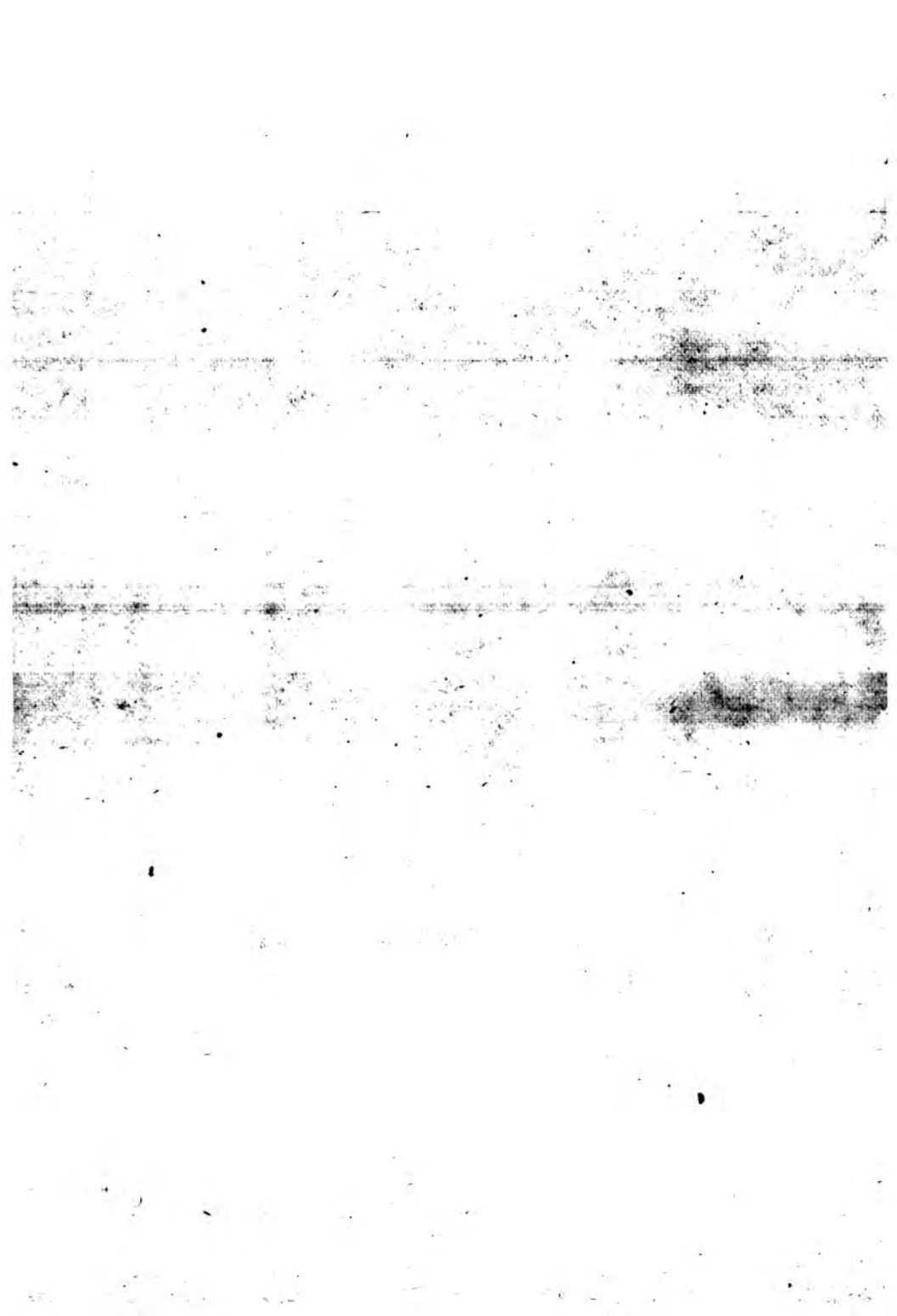
33. kép

34. kép

35. kép

36. kép

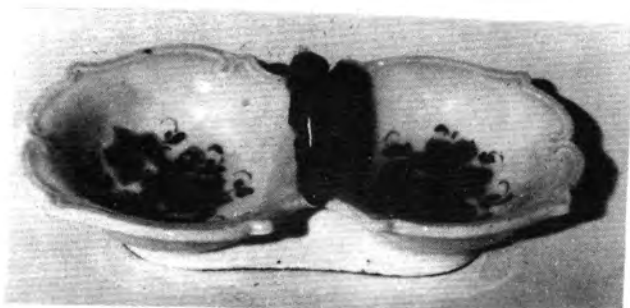
37.-38. kép

39. kép

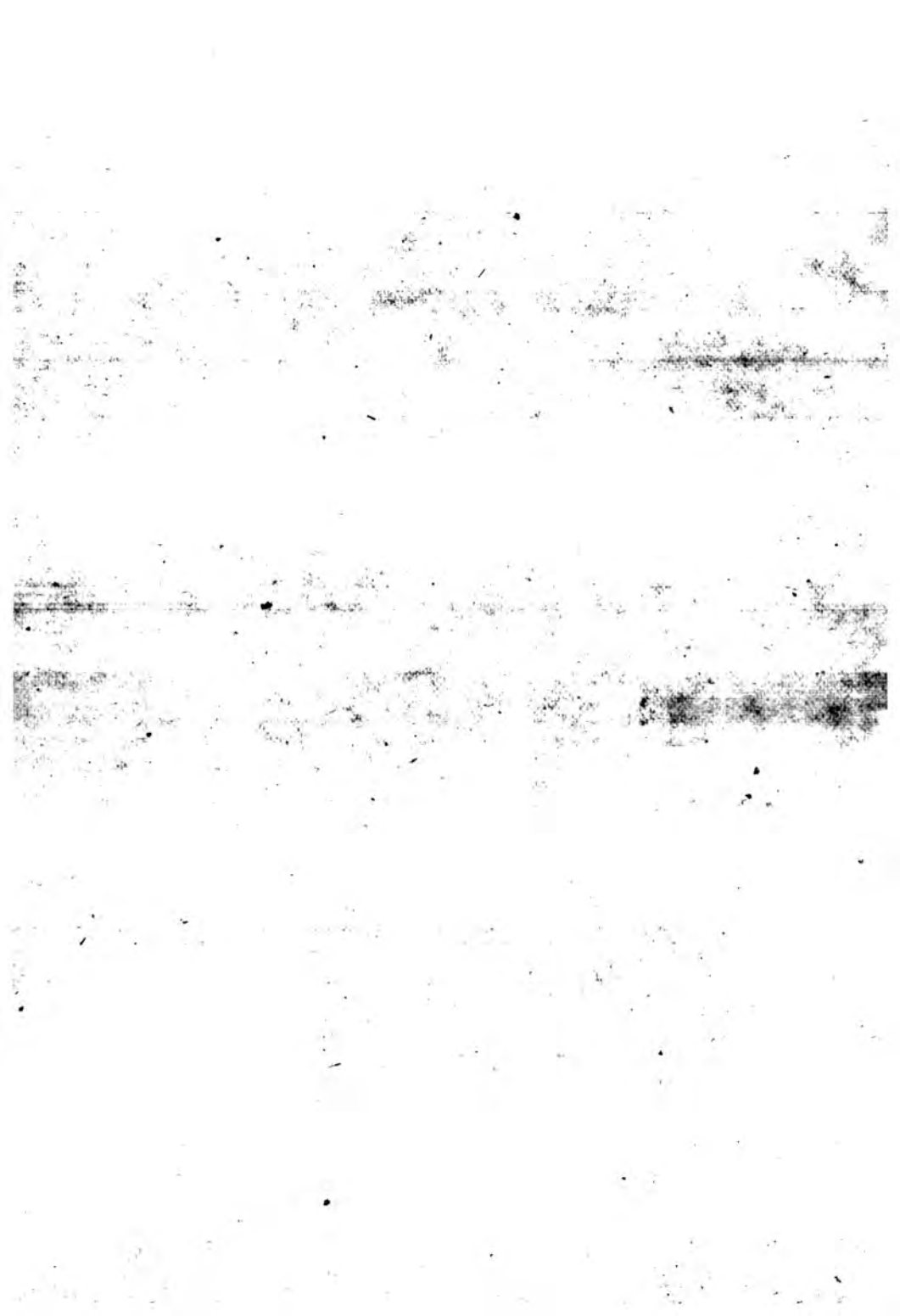
40. kép

41. kép

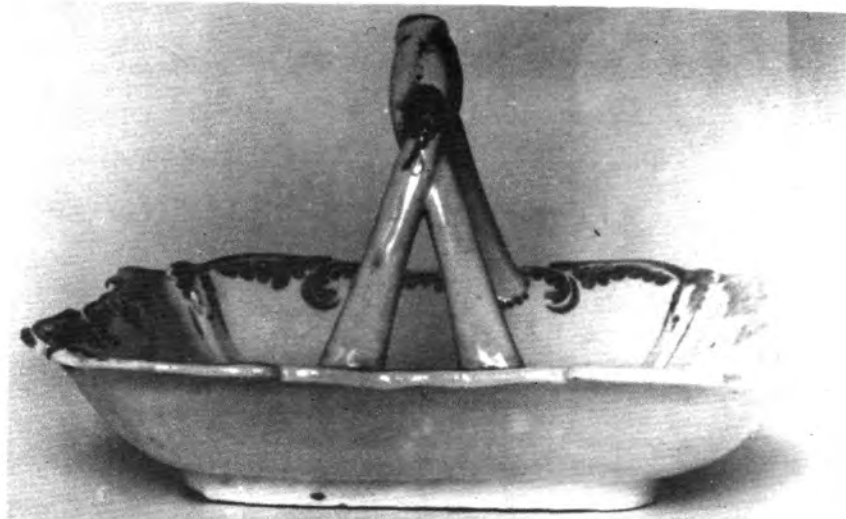

42. kép

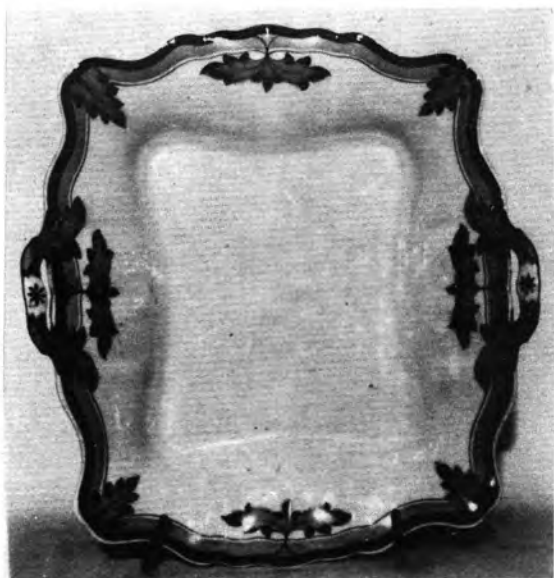

43.-44. kép

45.46. kép

47. kép

GRÜNDUNG UND FUNKTION DER STEINGUT- UND PORZELLANFABRIK IN TELKIBÁNYA

(Zusammenfassung)

Unsere am frühestens gebaute Porzellanfabrik stand in Telkibánya, die früher zum Komitat Abauj, heute aber zum Borsod gehört.

Obwohl Porzellan in Ungarn bereits in Jahren der napoleonischen Kriege – oder eventuell noch früher – gefertigt worden ist, die fabrikmässige Fertigung wurde doch in Telkibánya begonnen. Es ist verständlich, dass ihre Geschichte, Entwicklung die Forscher und Fachleute der Vergangenheit der ungarischen Keramik schon seit langem aufgeregt hatte. In den bisherigen Publikationen ist die erste Porzellanfabrik – verständlicherweise – ein bisschen romantisch dargestellt, wo die Fertigungsschwierigkeiten nie bekannt waren, im Gegensatz dazu, Herzog Ferdinand Bretzenheim – ein aus der Fremde eingewanderter Magnat-Patriot – hat die ersohnte Porzellanfertigung – von den Ideen des Reformzeitalters begeistert und über die zu erwartenden finanziellen Schwierigkeiten erhaben – auf einer gebirgig-wildromantischen Wiese seiner Domäne begonnen.

In der Wirklichkeit waren die Verhältnisse der Fabrik in Telkibánya durchaus nicht so rosig, da sich auch hier – wie auch bei der bürgerlich gegründeten Kaschauer und Miskolcer, sowie der aristokratisch gegründeten (Graf Károlyi) Hollóházaer Steingutfabrik – bald beträchtliche Schwierigkeiten ergaben. Über diese Schwierigkeiten konnte sie nur so hinwegkommen, dass die nach Analyse der Fehler aufgestellte Diagnose streng eingehalten wurde und ein entsprechender Leiter in der Person von János Mayer gefunden worden ist, der ein wenig berühmter, aber interessantester, fachkundiger Fachmann der ungarischen Steingut- und Porzellanfertigung war.

János Mayer stammte ebenso aus Mähren wie die Hüttners. Zunächst ist er auf Pápa geraten, wo er gerade in den Jahren in der Pápaer Steingutfabrik arbeitete (1837-1839), als diese von Mór Fischer, von dem späteren Herender „Fabrikgründer“ gemietet war. Aus Pápa kam er nach Herend, wo er einer der führenden Mitarbeiter – Massenmeister – der sich in Anfangsschwierigkeiten befindlichen Porzellanfabrik war. Wie die Aufzeichnungen der Brandprobe der Herender Porzellanfabrik aus den Jahren 1841-42 zeigen, hat er in Herend vorwiegend Steingutmassen gefertigt, die in der Pfeifenherstellung benötigt wurden. Einige bestehengebliebenen Steingutgeschirre von János Mayer beweisen, dass seine Tätigkeit in Herend nicht spurlos verschwunden ist. Von Herend geriet er im Jahre 1842 auf Telkibánya zunächst als Direktor, dann als Mieter. Mit ihm werden die Verhältnisse in Telkibánya stabil und halb zu halb Steingut- und Porzellanwaren gefertigt. Bei der Tätigkeit von Mayer in Herend wurde schon tschechisches (aus Zettlitz) Kaolin verwendet und die Fachleute haben jahrelang an Ermittlung der entsprechenden Anteile gearbeitet. Wahrscheinlich diese Fachkundigkeit hat Mayer nach Telkibánya mitgebracht, deshalb war es für ihn kein Problem, zwecks Warenverbesserung tschechisches Kaolin zu verwenden. Manchmal ist nicht nur der Rohstoff tschechisch, sondern auch die Form- und Dekorationswelt erinnert an die der tschechischen Porzellanen, jedoch nicht so überladen.

Nach Mayer, von der Mitte der 1850-er Jahre beginnt die Fabrik in der Hand der dicht nacheinander folgenden Mieter zurückzufallen. Erst mit Gyula Fiedler, 1862 werden die Verhältnisse in Telkibánya wieder stabil. Fiedler fängt mit erheblichen Bauarbeiten an, es wird nicht nur die Fabrik modernisiert, mit neuen, modernen Maschinen ausgerüstet, sondern auch eine neue Brechmühle auf der Olsva, hinter dem Cseh-Hügel gebaut. Fiedler ermesst die Möglichkeiten und nach gründlichem Überlegen entscheidet,

mit der kostspieligen und mit ausländischen Rohstoffen verbundenen Porzellanfertigung aufzuhören und völlig auf die Steingutfertigung zu übergehen.

In der Zeit von Gyula Fiedler wurde mit Fertigung der sog. „echt ungarischen“ Geschirre angefangen (1880), wodurch die Produktion der Fabrik bis zu ihrer Einstellung gekennzeichnet wurde.

Ab 1899 wurde die Steingutfabrik in Telkibánya von Gusztáv Wittich gemietet. Gusztáv Wittich ist in der benachbarten Hollóháza geboren, von dort aus ist er auf Telkibánya, auf die mit Tod von Gyula Fiedler frei gewordene Stelle geraten. Er ist also zur Jahrhundertwende, zur Zeit der Krise in der Steingutindustrie auf Telkibánya geraten, damit kann es erklärt werden, dass es ihm nicht gelungen ist, die Vertiefung der Krise zu verhindern. Der Verkauf von Steingutartikel wird wegen der Konkurrenz der österreichischen Wilhelmsburger Fabrik erschwert. Die Kalkspat-Variation der Steingeschirre – die in Ungarn und u.a. in Telkibánya gefertigt wird – liegt qualitativ weit unter der geringsten, sogar der brackigen Porzellan. Es ist verständlich, dass man diese und nicht die undurchsichtigen, zum Gebrauch nicht oder wenig geeigneten Steingeschirre kauft.

Obwohl Gusztáv Wittich schon in Hollóháza sehen musste, dass ihre Produkte weder preislich noch qualitativ mit den ausländischen Waren konkurrenzfähig sind, doch hat er sich in dem Steingutbetrieb in Telkibánya versucht. Er meinte, mit Modernisierung der Fabrik, mit billiger Produktion der Konkurrenz vorbeugen zu können. Von hier ausgehend hat er im Jahre 1902 mit dem Umbau der Steingutfabrik in Telkibánya begonnen sowie auch mit voller Innenrekonstruktion. Über die Schwierigkeiten konnte er aber kein Herr sein, deshalb fand in 1902 die Fusion mit der sich in günstigerer Lage befindlichen Hollóházaer Fabrik statt. Die Zeichen der drohenden Verwüstung haben sich ständig verdichtet. Nach dem Brand der Hollóházaer Fabrik im Jahre 1907 wurden die Maschinen der Fabrik in Telkibánya in die Fabrik Hollóháza umgezogen, sodass die Arbeit in Telkibánya – einstweilen – auf einige Tätigkeiten reduziert fortgesetzt wurde und später endgültig eingestellt wurde. Wittich versuchte noch, eine neue Fabrik in Gönc zu realisieren, um das örtliche Kaolin auszunützen, seine Bemühungen sind aber wegen der gesellschaftlichen Gleichgültigkeit vereitelt geworden.

FOUNDATION AND OPERATION OF EARTHENWARE AND PORCELAIN FACTORY AT TELKIBÁNYA

(Summary)

Our oldest porcelain factory was established at Telkibánya presently belonging to county Borsod, formerly to county Abauj. Though, porcelain had already been manufactured at the time of Napoleon's war – or perhaps earlier than this – its large scale manufacture was carried out at Telkibánya at the first time. Thus, it is obvious that the history and development of the factory have for long attracted the researchers' and specialists' attention of the Hungarian pottery's past. However, the first porcelain factory has apparently been described in a slightly romantic manner in the studies published so far, according to which the production difficulties were never known by the factory, but on the contrary, duke Ferdinand Bretzheim – this aristocrat-patriot coming here from abroad – became enthusiastic about the ideas of the reform era, disregarding the expectable financial difficulties, launched the long wished porcelain manufacture on a hilly, romantic clearing of his land estate.

But in reality the situation of the porcelain factory at Telkibánya was not at all as marvellous as this, and it soon encountered serious troubles similarly to the factory of civil foundation in Kassa and Miskolc, as well as the earthenware factory founded by an aristocrat at Hollóháza. The factory managed to get over the difficulties only by strictly keeping to the diagnose based on the errors analyzed and finding the right head for the factory in the person of János Mayer with proper seriousness and thorough knowledge who was little known but the most interesting and the best trained personality of the Hungarian earthenware and porcelain manufacture.

János Mayer came just as well from Moravia as the Hüttners. First he went to Pápa and worked at the earthenware and porcelain works there in the period (1837–1839) when it was hired by Mór Fischer, the later factory „founder” at Herend. He left Pápa for Herend where he worked as a mass master at the factory wrestling with the initial difficulties. At Herend he made mostly earthenware mass for pipe making, as shown in the baking test notes of 1841 and 1842 of the Porcelain Works.

Some of his remaining pieces of earthenware show that his activity at Herend did not vanish without leaving a trace behind. In 1842, he went to Telkibánya where he was first a manager and then a hirer. At his arrival at Telkibánya the circumstances stabilized: earthenware and porcelainware was manufactured half-and-half.

Already at the time of Mayer's activity at Herend Czech kaolin (from Zettlitz) was used and its right proportion was studied for years. Mayer probably brought these experiences of his to Telkibánya and this was the reason why he had no troubles when he had to turn to the Czech kaolin to improve quality. In places, not only the basic material was Czech, but also the forms and decorations of Mayer's earthenware resembled the Czech porcelain even though if it was not so over-decorated as that.

Since the middle of the 1850-s, following Mayer, the factory began to quickly decline under the run of subsequent hirers. The situation of the factory could stabilize only with the appearance of Gyula Fiedler in 1862. Fiedler started vigorous constructions and modernized not only the factory itself and equipped it with up-to-date machinery, but also built up a new crushing mill at Olsva, behind the Czech hill. Assessing the possibilities and after a careful consideration, Fiedler decided to give up the expensive porcelain manufacture based almost entirely on foreign starting material and changed over to earthenware production merely.

In the 1880-s, during Fiedler's activity the so-called „Hungarian-like” earthenware production started characterizing the factory's production upto its cessation.

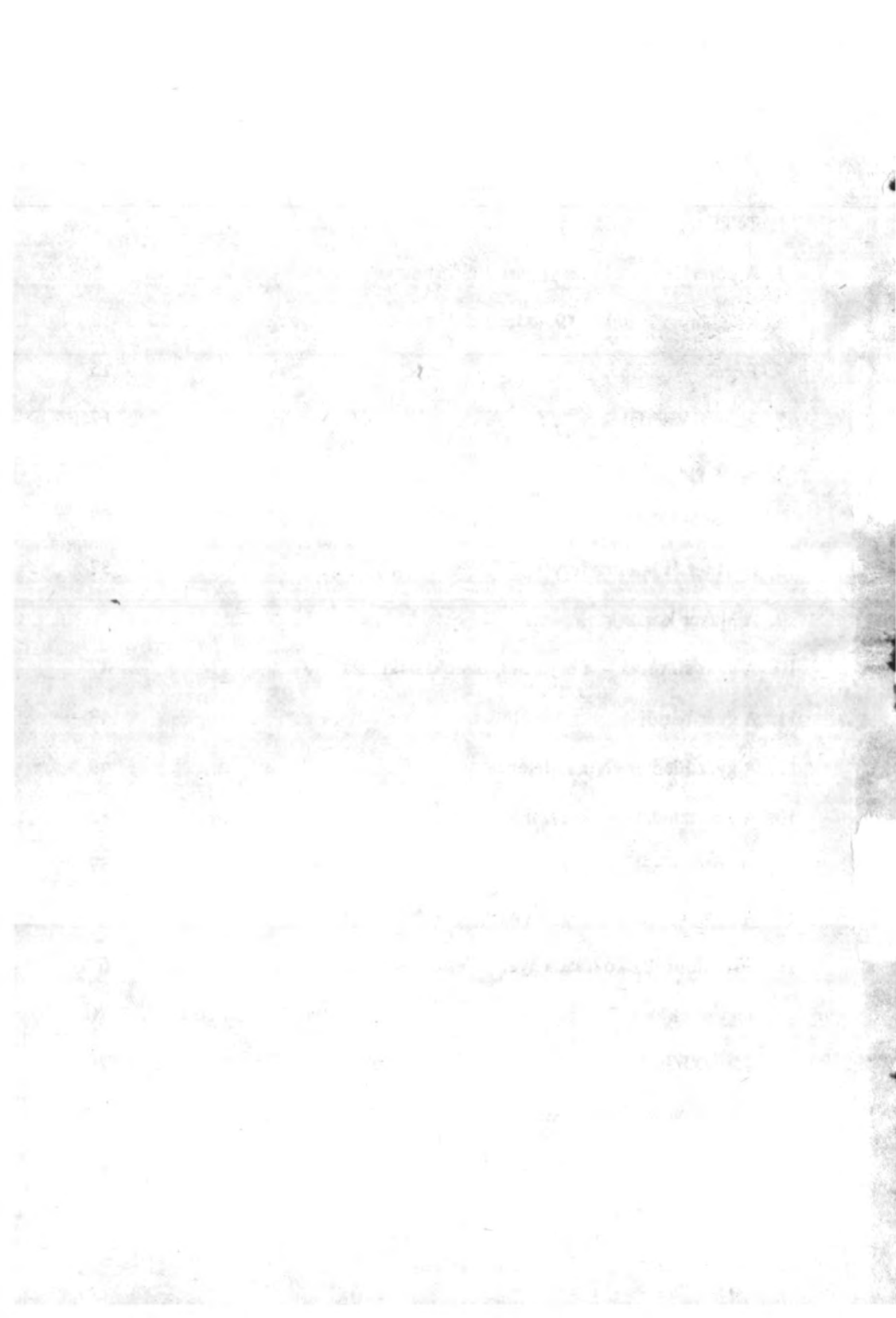
Since 1899, Gusztáv Wittich hired the Earthenware Factory at Telkibánya. Gusztáv Wittich was born at the neighbouring Hollóháza and from here he got to Telkibánya in the place emptied following Gyula Fiedler's death in the same year. Wittich got to Telkibánya at the turn of the century, at the crisis of the earthenware industry, thus it is obvious, that he did not manage to prevent the further increase of the crisis. Mainly the competition with the factory in Wilhelmsburg, Austria made the sale of earthenware more difficult. The so-called calcite variety of earthenware produced in Hungary and among others at Telkibánya, too, was far worse than the poorest or even refuse porcelain, therefore quite reasonably, the nontransparent and heavy earthenware unsuitable for use did not sell well. However, Gusztáv Wittich had to experience that their products could not compete with the similar foreign products either in price or in quality, yet he tried to manufacture earthenware at Telkibánya.

He thought his products would be able to keep up with the competitors by modernizing the factory and decreasing the production costs. Considering this, in 1902, he set to rebuild the factory with its complete inner reconstruction. However, he could not get over the troubles and therefore in 1902 his factory merged with the works having more favourable circumstances at Hollóháza. Through the signs of the menacing perdition increased on.

In 1907, due to a regrettable fire at the works at Hollóháza the machinery of Telkibánya was transferred to Hollóháza factory working in more advantageous conditions, thus the production at Telkibánya went on only for a short time, though limited to a few activities and then it finally ceased. Wittich tried again to establish another factory to utilize local kaolin at Gönc, but owing to social indifference, his efforts would not bring results.

TARTALOM

1. Telkibánya múltja és jelene	5
2. A porcelán- és kőedénygyártás előzményei	9
3. Kőedénygyáraink a 19. század elején	13
4. Regéc – Telkibánya	15
5. Az első kísérletek	17
6. Az új épületben	20
7. Válságos idők	27
8. Hüttner és Maurer tervei	32
9. A Mayer korszak	36
10. A gyár státusza – a bérletrendszer kialakulása	47
11. A gyár bérlői	48
12. A gyár Fiedler Gyula idejében	49
13. A parasztedények korszaka	52
14. Díszítőelemek, díszítés	57
15. A gyár a századfordulón (Wittich G. bérlősége)	65
16. Wittich próbálkozásai a gyár fellendítésére	67
Jegyzetek	70
Tárgyleírások	76
Idegennyelvű összefoglaló	83
	87

**BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI
MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG**

40 Ft BORSODI KISMONOGRÁFIÁK 24